

म. अं. सं. ठाणे

विषय

निबन्ध

सं. क्र.

१६६.८

१९६६ -

संस्कृत कविश्रेष्ठ

REFBK-0015115

~~~~~★

लेखक

प्रा. पु. ना. वीरकर,
एम्. ए., बी. टी., टी. डी. (लंडन),

मूल्य
दोन रुपये

संस्कृत कविश्लेष

— प्रा. पु. ना. वीरकर

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रद.

अनुक्रम ४०५४३ वि: निबंध

क्रमांक १६६८ को. सि. २१५१६६

संस्कृत कविश्रेष्ठ

REFBK-0015115

लेखक

प्रा. पु. ना. वीरकर,
एम्. ए., बी. टी., टी. डी. (लंडन).

मूल्य : दोन रुपये

प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी,
जयन्त आणि कंपनी,
स. नं. ७२० चा २०,
नवी पेठ, पुणे नं. ९.

☆ ☆ ☆

प्रथमावृत्ति : १९५८
द्वितीयावृत्ति : १९६६

☆ ☆ ☆

दिनांक ७ जानेवारी १९६६
शाकंभरी पौर्णिमा, शके १८८७

☆ ☆ ☆

मुद्रक :

न. शं. कुलकर्णी,
टीचर्स प्रिंटिंग प्रेस,
स. नं. ७२० चा २०,
नवी पेठ, पुणे नं. ९.

मंदिरांत शिरण्यापूर्वी

भारतांतील कित्येक भाषा म्हणजे संस्कृतच्याच नाती-पणती. मग त्यांचे तोंडवळे आपल्या आर्जांच्या किंवा पणजीच्या तोंडवळ्याशी जुळले, तर त्यांत अस्वाभाविक तें काय ? आपल्या संस्कृत भाषेतील वाङ्मय अतिशय विशाल, संपन्न आणि बहुविध आहे. ज्यांची मातृभाषा संस्कृतहून अगदींच भिन्न आहे, त्यांना खरें म्हटलें तर संस्कृत शिकणें, आणि त्यापेक्षांहि त्या भाषेतल्या मोठमोठ्या ग्रंथांचें अध्ययन व मूल्यनापन करणें, म्हणजे केवढी दुर्घट गोष्ट ! पण हेंहि दिव्य युरोपांतील एकाच नव्हे, तर अनेक देशींच्या अनेक विद्वानांनीं केलें. त्या देशांतील नामवंत अभ्यासकांनीं संस्कृत ग्रंथांची थोरवी मुक्तकंठानें गौरविली. संस्कृत येत नसणाऱ्या एका परदेशीय महाकवीनें कालिदासाच्या शाकुंतलाचें केवळ भाषांतर वाचून त्यांतील सौंदर्य अतिशय वाखाणलें ! ज्या वाङ्मयानें परदेशी विद्वानांनाहि अत्यंत कठीण असलेली भाषा सहज समजावून घेण्याची तपश्चर्या करण्याइतकें आकृष्ट केलें, त्या वाङ्मयाची पुरेशी ओळख ज्यांना संस्कृत भाषा खरोखर आपलीच आहे अशा भारतीय लोकांना असणें आवश्यक आहे, हें सांगण्याची तरी गरज आहे का ?

मराठी भाषेतील वाङ्मय मराठी मातृभाषा असणारांना सर्वस्वीं आपलें आहे. कानडी, गुजराती, बंगाली इत्योदि भाषांतील वाङ्मयाबद्दल त्या त्या भाषांच्या पुत्रांनाहि तितकेंच ममत्व वाटणार ! पण संस्कृत भाषेतील वाङ्मय मात्र भारतांतील जवळ जवळ सर्वच भाषा बोलणारांना सारखेंच आपलें आहे. तेव्हां एकतर संस्कृत वाङ्मयाच्या महासागरांतील रत्नांच्या सौंदर्याचा आनंद उपभोगण्यासाठीं आणि दुसरे म्हणजे आपल्या देशांतील निरनिराळ्या प्रांतांचा एकमेकांशीं असलेला रक्ताचा संबंध दृढ करावयाचें एक प्रभावी साधन म्हणून, संस्कृत वाङ्मयाची माहिती भारताच्या सर्व सुपुत्रांना असली पाहिजे.

पण संस्कृत भाषेचें अध्ययन अलीकडे भारतांतहि पूर्वीपेक्षां पुष्कळच कमी होऊं लागलें आहे. म्हणून पुरेसें संस्कृत शिकूं न शकणाऱ्या लोकांना संस्कृत कवीपैकीं कांहीं निवडक कवींचें वाङ्मय प्रत्यक्ष नाहीं, पण निदान प्रतिबिंबाचे रूपांनें तरी पहावयास मिळाले. मी हें पुस्तक लिहिण्याचा उद्योग केला आहे. संस्कृत वाङ्मयांतील

झालेले आहेत. संस्कृत काव्यग्रंथांवर विद्वानांनी मराठीतून विवेचक-लेखनहि केले आहे. या पुस्तकाचा हेतु कथानकेंहि सांगण्याचा नाही किंवा विद्वत्तापूर्ण विवेचनहि करण्याचा नाही. संस्कृत कवींच्या काव्यांतील सौंदर्याचा थोडासा आस्वाद माझ्या घरांत असलेल्या मराठी पेल्यांतून जेवढा देतां येण्यासारखा वाटला, तेवढा देणें व तो देतां देतांच तें सौंदर्य मी ज्या गंगागोदांतून आणलें त्यांची थोडीशी माहिती व महती सांगणें, हेंच माझें उद्दिष्ट आहे. संस्कृत कवींच्या वाणींतला मुळांतला गोडवा दुसऱ्या भाषेत जशाचा तसा कोण आणूं शकणार ? त्या भाषेतील नादमाधुर्य तर भाषांतरांत कधीच उतरवितां येणार नाही. तेव्हां अशा सर्व अडचणी गृहीत धरूनच केवळ संस्कृत कवींच्या वाङ्मयांतून मला प्राप्त झालेल्या आनंदामुळे हें पुस्तक मी लिहिलें. तें प्रौढांनाच नव्हे, तर शालेय विद्यार्थ्यांनाहि अगदी सहज समजण्याजोगें वाटलें, व त्याच्या वाचनानें संस्कृत कवि म्हणजे रसाळ फळें मनमुराद खाऊं घालणारे, रमणीय दृश्यांचें दर्शन घडविणारे, मनावर उदात्त संस्कार करणारे थोर कलावंत व मार्गदर्शक असून घरच्या वडील माणसांप्रमाणेंच ते प्रेमळपणें आपल्याला रंजवितात व आपली उन्नति घडवितात असें पटलें, तर तो त्या थोर कवींचाच विजय होय आणि या उद्दिष्टांत काहीं कमी पडलें, तर तें मात्र त्यांचे गुण कमी म्हणून नव्हे, तर माझ्या सामर्थ्याच्या उणेपणामुळेच.

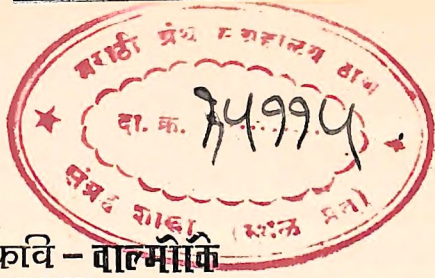
‘ भारद्वाज ’

सर्व्हे नंबर ७२० चा २० }
नवीपेठ, पुणे ९ }
दिनांक : ७-१-१९६६ }

— पु. ना. वीरकर

अ नु क्र म

१. वाल्मीकि	पृष्ठ ५ ते २२.	२. भास	पृष्ठ २३ ते ४३
३. कालिदास	पृष्ठ ४४ ते ७७.	४. बाण	पृष्ठ ७८ ते ९०
५. जगन्नाथ	पृष्ठ ९१ ते १००		

१ : आदिकवि - वाल्मीकि

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

पहिला श्लोक

‘क्षणोक्षणि उठे, पडे,’ ... अशी सुरुवात असलेली, ‘केवढें हें कौर्य !’ या नांवाची रे. टिळकांची कविता कोणी वाचली नसेल ? आणि ती वाचल्यावर कोणा वाचकाचें अंतःकरण भरून आलें नसेल ? ‘शिरीं धोण्डा लागून जखम झाली’ ... इ. श्री. गिरीशांच्या कवितेचा उगमहि मानवानें पांखरांस निर्दयपणें मारिलें ... अशा प्रसंगांतूनच आहे. आणि अगदीं असल्याच प्रसंगांनं, याच घटनेनं आजवर कितीतरी कवींना कवनें रचावयास स्फूर्ति दिलेली आपणांस आढळून येईल.

अशा काव्यांचा मागोवा घेत घेत आपण अगदीं मागें, मागें - कांहीं हजार वर्षांपूर्वीच्या काळांत जाऊं या. गंगा नदीपासून जवळच असलेल्या ‘तमसा’ नदीच्या कांठीं वाल्मीकि ऋषि स्नानासाठीं गेले. आपल्याबरोबर असलेल्या ‘भरद्वाज’ नांवाच्या आपल्या शिष्यापाशीं आपला कमंडलु देऊन ते नदींत उतरण्याकरितां निघाले असतां वाटेंत क्राँच पक्ष्यांचें एक जोडपें मंजुळ आलाप करीत आनंदानें विहरत असलेलें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्या जोडप्याकडे त्यांची नजर जाते न जाते, तोंच कोठूनसा एक बाण सूं सूं करीत आलाच व त्यानें त्या जोडप्यापैकीं नराला घायाळ केलें. क्षणार्धांत तो पक्षी एकदम जमिनीवर कोसळला. अगदीं अचानकपणें, ऐन आनंदांत, आपला जिवलग रक्तबंबाळ होऊन पडला आहे, त्याची अखेरची धडपड चालली आहे, हें पाहून त्या क्राँचीनें आर्तस्वरानें जो टाहो फोडला, तो पुसूं नका. या सान्याच अकल्पित घटनांनीं आणि विशेषतः त्या पक्षिणीच्या आर्त विलापांनीं वाल्मीकींच्या अन्तःकरणांत विलक्षण कालवाकालव करून सोडली आणि त्या आवेगांतच त्यांच्या तोंडून, तो बाण मारणाऱ्या क्रूर पारध्याला उद्देशून पुढील शापवाणी एकदम श्लोकरूपानेंच बाहेर पडली :

‘हे निषादा, ज्याअर्थी प्रेमांत रंगून गेलेल्या कौंच पक्ष्यांच्या जोडप्यापैकी एकास तू ठार मारलेस, त्याअर्थी तुला अनंतकाळपर्यंत या जगांत मान म्हणून मिळणार नाही. §

पक्ष्यांस मारणें हा वस्तुतः पारध्यांचा धंदाच. त्यांची उपजीविकाच त्यावर अवलंबून ! तरीहि वर वर्णिलेला प्रसंगच असा आहे, कीं तो पाहून कोणाचेंहि हृदय शतधा विदीर्ण व्हावें. पण कितीहि दुःख झालें, कितीहि राग आला, तरी पारध्याच्या वरील कर्माबद्दल त्याच्या सर्व जातीला इतकी जवरदस्त शिक्षा द्यावयाची का ? अन् तीहि एका महान् ऋषीनें ! शान्त, तपोनिष्ठ, आत्मसंयमी ऋषीच्या स्वभावाशीं मुळींच न जुळणारें असें हें इतक्या निर्दय-पणाचें वाक्य आपल्या तोंडून एकदम कसें निघून गेलें, याबद्दल वाल्मीकींच्या मनाला फार खरखर लागून राहिली, व त्या मनःस्थितींतच त्यांनीं आपलें स्नान उरकलें. तेथून आश्रमांत परतल्यावर आपले रोजचे सारे व्यवहार करीत असतांनाहि त्यांच्या मनास सारखें तेंच शल्य बोंचत राहिलें. त्या तन्दींत ते असतांनाच साक्षात् भगवान् ब्रह्मदेव त्या ठिकाणीं प्रकट झाले, आणि ते वाल्मीकीस म्हणाले, ‘हे महर्षे, तूं काळजी करूं नकोस. माझ्या योजनेमुळेंच आज ही वाणी श्लोकरूपानें तुझ्या मुखांतून बाहेर निघाली. आतां तूं श्लोकबद्ध आणि रमणीय व पुण्यकारक असें रामचरित्र लिही. पृथ्वीतलावर जोंपर्यंत पर्वत उभे आहेत आणि नद्या वाहत आहेत, तोंपर्यंत तूं लिहिशील ती रामकथा या जगांत वावरत राहील.’

महर्षींच्या अन्तःकरणांतील त्या वेळचा शोक ‘श्लोक’ बनला. नेहमींच्या व्यवहारांत वापरली जाणारी गद्य भाषा त्यांच्या तोंडून त्या वेळीं निघाली नाही, तर लयबद्ध चालींतच ते शापवाणी उद्गारले ! अशा रीतीनें पुढें संस्कृत काव्यांतून रूढ झालेल्या ‘श्लोकां’तील लय, त्याची रचना प्रथम वाल्मीकींनींच कायम केली.

आदिकवि

अशा श्लोकांतच वाल्मीकींनीं सुप्रसिद्ध ‘रामायण’ लिहिलें. वाल्मीकि-

§ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमध्वीः काममोहितम् ॥

रामायण हो एक नुसती 'कथा' च नाही. कित्येक सहस्र श्लोकांचा हा ग्रंथ जागोजाग काव्यरसानें ओथंबलेला आहे. जणू काय पिकलेल्या मधुर द्राक्षांचा घोंसच ! उपमारूपकादि अलंकारांनीं तो इतका नटलेला आहे, कीं आपल्यासमोर जणू ग्रहतारकांनीं चमकणारें आकाशच पसरलें आहे. संस्कृत वाङ्मयांत पुढें जीं उत्तमोत्तम काव्ये निर्माण झालीं, त्यांतील कलेच्या उत्कर्षाचीं बीजे अगदीं साध्या स्वरूपांत रामायणांत आढळतात. म्हणूनच रामायणास 'संस्कृत काव्याचा अरुणोदय' म्हणून संबोधण्यांत येतें. 'रामायण' कथेनें भास, कालिदास, भवभूति, तुलसीदास, मोरोपंत इत्यादि कितीतरी संत-पंत कवींना काव्य-विषय पुरविले व रामायण-काव्यांतील रचना, शैली इत्यादींच्या सौंदर्याच्या उज्ज्वल कांतीच्या प्रतिबिंबामुळेच पुढील कवींची प्रतिभा अधिकाधिक तेजस्वी झाली, त्यांच्या काव्यकलेला मनोहरत्व प्राप्त झालें. हें वाल्मीकींचें ऋण पुढील मोठमोठ्या कवींनीं मान्य केलें आहे. ते वाल्मीकींचा 'आदि'-कवि किंवा 'आद्य' कवि असा आदरानें उल्लेख करतात. खरोखर, रामायण लिहिल्याला आज कांहीं हजार वर्षे होऊन गेलीं, तरी त्यांतील काव्यरस अद्यापीहि अमृताप्रमाणें अवीट आहे. रामकथेचा हा गोडवा या सुधारलेल्या आधुनिक युगांतहि लक्षावधि लोक नित्यशः नेमानें आस्वादीत आहेत व तींतील प्रसंगांवर आतां वाङ्मयच नव्हे, तर बोलपटांहि निर्माण होऊं लागले आहेत.

रामायणाचें कथानक भारतांत आबाल-वृद्धांना इतकें परिचयाचें आहे, कीं त्याचा सारांश देखील सांगण्याची मुळींच आवश्यकता नाही. या प्रकरणांत वाल्मीकि-रामायणांतील काव्य-सौंदर्याचेंच थोडेंसें दर्शन घडविण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. 'थोडेंसें' म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, जागोजाग सुंदरच असलेल्या, शब्द ऋतूंतील तारकांकित निर्मळ नीलाकाशाप्रमाणें या महाकाव्या-मधला हाच किंवा तोच भाग चांगला म्हणून कसा निवडावयाचा ? आकाशांत अर्धवर्तुळाकार उगवलेल्या इन्द्रधनुष्याचा अमका भाग सुंदर, तमका अधिक सुंदर, असें म्हणतां येतें का ? त्यांतलें कांहींहि, कुठूनहि पाहिलें तरी रमणीयच दिसावयाचें. क्षणभर बघतां बघतां जिकडे नजर जाईल तिकडे बोट दाखवून 'हें पाहा किती सुरेख आहे.' 'तें तिकडे किती मनोहर आहे.' असें त्या वेळेपुरतें पाहिजे तर म्हणावयाचें, इतकेंच !

रामायणांतलें शरद् ऋतूचें वर्णन

संस्कृत काव्यांमध्ये नद्या, पर्वत, निरनिराळे ऋतु इत्यादिकांचीं वर्णनें पुष्कळच आढळतात. त्या प्रवृत्तीचा पायंडा वाल्मीकींनींच आपल्या रामायणांत पावसाळा, शरद् व हेमन्त या ऋतूंचीं, तसेंच अरण्य, समुद्र, चित्रकूट पर्वत, गंगा नदी इत्यादिकांचीं विस्तृत वर्णनें करून घालून दिला आहे. रामायणांत वर्णिलेला शरद् ऋतु किती मनोहर आहे पाहा :

‘ पृथ्वीला जलवृष्टीनें तृप्त करून आणि धान्याची भरपूर निर्मिति करून, (पर्जन्याधिपति) इन्द्र कसा कृतकृत्य होऊन बसला आहे. हे लक्ष्मणा, हत्ती, मोर, वेडूक इत्यादि प्राण्यांचे मृदुकर्कश शब्द, सोसाट्याच्या वाऱ्याचा सळसळाट, नद्या, धव धवे, ढग वगैरेंच्या गर्जना हे सर्व आवाज आतां एकदम शान्त झाले आहेत. चित्रविचित्र शिखरांनीं नटलेले हे डोंगर, मोठमोठ्या मेघांनीं केलेल्या जोराच्या वृष्टीनें स्वच्छ धुऊन काढल्यामुळें चन्द्रकिरणांचा लेप दिल्याप्रमाणेंच दिसतात जणूं.

तारका, चन्द्र व सूर्य यांचा प्रकाश, नद्यांचें निवळलेलें पाणी, कमलांचे ताटवे, एकमेकांशीं झुजावयास आतुर झालेले पुष्ट बैल, मदोन्मत्त हत्तीचे विलास - खरंच, कितीतरी ठिकाणीं शरद् ऋतूनें आज आपली शोभा विभागली आहे !

पावसाळाच्या सुहवातीचे ढग दिसतांच जे लपून बसले होते, ते कात टाकून दिलेले, निरनिराळ्या रंगांचे घोर विषारी सर्प भुकेनें व्याकुळ होऊन आतां विळावाहेर सरपटूं लागले आहेत.

नद्यांच्या तीरांवरील चिखल आतां साफ नाहींसा झाला असून तेथें जागोजाग वाळवंटें निर्माण झालीं आहेत, त्यांवर गाई-बैलांचे कळप हिंडत आहेत, सारसांच्या नादांनीं गजबजलेल्या नद्यांमध्ये आनंदित झालेले हंस बुड्या मारीत आहेत.

सूर्याचें ऊन पडून भूमीवरील चिखल नष्ट झाल्यामुळें आतां, ज्यांचें एकमेकांशीं शत्रुत्व आहे अशा राजांचा, लढाईच्या तयारीचा हा काळ आहे.

मोरांचा अलंकार म्हणजे पिसारा. त्यांतील पिसें गळून गेलीं आहेत अशा स्थितींत मोर नद्यांच्या तीरांकडे गेले, म्हणजे ते सारसपक्ष्यांनीं जणूं निर्भर्त्सना

केल्याप्रमाणें दीनवदन होऊन निघून जात आहेत. ज्यांच्या गंडस्थळांतून मद वाहू लागला आहे असे हत्ती, आपल्या मोठमोठ्या गर्जनांनीं कारण्डव व चक्रवाक पक्ष्यांना भिववून सोडून, उमललेल्या कमळांनीं व्याप्त असलेल्या सरोवरांचें पाणी ढवळून ढवळून पीत आहेत.'

अशाच प्रकारचें वर्णन पुष्कळ विस्तारानें केलें आहे. त्यांतल्या त्यांत पुढील कांहीं कल्पना किती बहारीच्या आहेत पाहा :

'उगवलेला चन्द्र हेंच मुख असलेली, चांदण्यांचा समुदाय हेच जिचे उघडलेले डोळे आहेत अशी, आणि चन्द्रप्रकाशाचें रेशमी वस्त्र अंगावर घेतलेली रात्र, शुभ्र वस्त्रें परिधान केलेल्या स्त्रीप्रमाणें खुलून दिसते.

या मोठ्या डोहांतल्या पाण्यांत एकच हंस झोपीं गेला आहे, आणि त्यांत ठिकठिकाणीं पांढरीं चन्द्रविकासी कमळें फुललेलीं आहेत. त्यामुळें मुळींच ढग नसलेले, सर्वत्र तारकापुंजांनीं व्यापलेले रात्रीचें स्वच्छ आकाश जसें शोभावं ना, तसेंच तें (मोठ्या डोहांतलें पाणी) फार सुरेख दिसतें.'

बालकवि ठोमरे यांच्या 'श्रावण महिन्याचें गाणें' या कवितेंतली 'बलाक-माला उडतां भासे कल्पसुमांची माळचि ते' ही ओळ पुष्कळांनीं वाचली असेल. आतां रामायणांतल्या शरद्वर्णनांतील पुढील कल्पना पाहा :

'पिकलेल्या साळीचे दाणे खाऊन संतुष्ट झालेली सारसपक्ष्यांची ही सुन्दर ओळ आकाश व्यापून टाकते आहे. एखादी गुंफलेली माळ वाऱ्यानें हालतांना जशी दिसावी ना, तशीच ती सारसांची रांग दिसत आहे.'

किती सार्धें, सोपें अन् सुन्दर हें वर्णन ! या साधेपणाचा, सोपेपणाचा आणखी एक नमुना पाहा :

'(सरोवरांच्या) स्वच्छ, प्रसन्न पाण्यांत फुलें हास्य करीत आहेत. पिकलेल्या साळीच्या शेतांत कोंच पक्षी मंजुळ आलाप करीत आहेत. वारा मन्द मन्द वाहत असून चन्द्र अगदीं लख्ख आहे. या सान्या गोष्टी 'गेला तो पावसाळा' असेंच सांगत नाहीत काय ?'

वाल्मीकींच्या कल्पनाशक्तीबरोबर त्यांची अवलोकनशक्तीहि थोडीशी कळून यावी म्हणून शरद्वर्णनाच्या वर्णनाचा सारांश वर थोड्या विस्तारानें दिला आहे. रामायणांत अशा पद्धतीचीं लहानमोठीं वर्णनें हवीं तेवढीं आहेत. वर्षा

व हेमन्त (हिवाळ्याचा पूर्वार्ध) यांच्या वर्णनापैकी अगदी नमुन्यापुरते भाग पुढे देत आहें :

वर्षाकाल

‘ या मेघांच्या पायऱ्यांवरून आकाशांत चढणें व (पृथ्वीवरच्या उंच वृक्षांवरील) फुलांच्या माळांनीं सूर्याला सजवणें शक्य वाटतें.

संध्याकाळच्या रवितम्यामुळें तांबड्या झालेल्या, पण कडांजवळ पांढऱ्या असलेल्या, मेघरूपी कापडाच्या तुकड्यांनीं, आकाशाच्या जखमांवर पट्ट्या बांधल्यासारखें भासत आहे. काळ्या मेघांनीं आच्छादिलेले, जलधारा ज्यांच्या अंगावरून वाहत आहेत, ज्यांच्या गुहांतून वाऱ्याचा आवाज ऐकूं येत आहे असे हे पर्वत, कृष्णाजिन पांघरलेल्या, जानवीं घातलेल्या, व अध्ययन करणाऱ्या बटूंप्रमाणें वाटतात.

सोन्याच्या चावकांप्रमाणें असलेल्या विजांनीं झोडपून काढलेलें आकाश, वेदना होत असल्याप्रमाणें गडगडत आहे.

हे लक्ष्मणा,* काळ्या मेघांतून लकाकणारी ही वीज रावणानें उचलून धरलेल्या सीतेप्रमाणेंच मला दिसते.

ज्यांच्या डोक्यांवर विजा चमकत आहेत, ज्यांच्या भोंवतीं बगळ्यांच्या रांगा उडत आहेत, आणि जे मोठमोठ्यानें गर्जना करीत आहेत, असे हे काळे मेघ, डोक्यांवर पताका धारण करणाऱ्या, अंगावर माळा घातलेल्या आणि चीत्कार करीत एकमेकांशीं लढाई करणाऱ्या हत्तीप्रमाणें भासतात.

लोकांनीं आणलेल्या पाण्याच्या कलशांनीं अभिषेक होत असतांना राजांचें वैभव जसें खुलतें ना, तशींच मेघांतून ज्यांच्या डोक्यांवर अभिषेक होत आहे अशा या पर्वतांची शोभा दिसते. ’

हेमन्तवर्णन

‘ जिकडे तिकडे धुकें आणि दंव. त्यांचा स्पर्श असह्य वाटतो आहे, पृथ्वी देवीनें धान्यांच्या माळाच माळा धारण केल्या आहेत; थंड थंड पाणी प्यावेंसें घाटत नाहीं; अग्नि हवाहवासा वाटतो.

* हें सर्व भाषण रामाच्या तोंडचें आहे.

सूर्यानें आतां सारखा दक्षिण दिशेचाच आश्रय केल्यामुळें एखाद्या कुंकुमतिलकविरहित स्त्रीप्रमाणें उत्तर दिशा शोभिवंत वाटत नाही. धुक्यानें आच्छादिलेला चंद्र, फुंकर घातल्यावर मलिन झालेल्या आरशाप्रमाणें सतेज वाटत नाही.

धुकें आणि दंव यांनीं किरण झांकून टाकल्यामुळें सूर्य भगदीं लांब उगवला तरी चन्द्रासारखाच दिसतो.

पौर्णिमेला दंवामुळें मलिन झालेली चन्द्रिका (चांदणें) तेजस्वी दिसत नाही. ती उन्हाच्या तापानें किंचित् काळवंडलेल्या सीतेप्रमाणें दिसते, पण तितकी सुंदर मात्र वाटत नाहीं.'

पौर्णिमेचा चंद्र

लंकेंतील रावणाच्या प्रासादांत माहतीनें चांदण्या रात्रीं प्रवेश केला. त्या वेळीं पूर्ण चंद्राचें केलेले वर्णन छोटेंसेच पण फार बहारीचें आहे :

'जगाचें पाप नाहीसें करणाऱ्या, महासागरास भरती आणणाऱ्या, आणि सर्व वस्तुजात प्रकाशित करणाऱ्या चंद्रास, आकाशाच्या मध्यावर आलेलें माहतीनें पाहिलें.'

पुढील कल्पना तर कमालीचीच उत्कृष्ट आहे :

'जसा एखाद्या रुप्याच्या पिंजऱ्यांत असलेला हंस, किंवा मंदर पर्वताच्या गुहेंत असलेला सिंह, किंवा मदोन्मत्त हत्तीवर विराजमान झालेला वीर पुरुष, तसाच आकाशांत विहरणारा चंद्र झळकला.'

पुढील पदाच्या अंतऱ्यांत मीं याच कल्पनेचें भाषांतर केलें आहे :

(चाल - फुलल्या कळ्या)

अवनीवरी, शशि फेंकी, किरणावली ।

लहरी सुखमय खळबळती सागरान्तरीं ॥ द्रु० ॥

हंस रुप्याच्या विलसे पंजरिं,

वीर विराजे मत्तगजावरिं,

मन्दरकन्दरिं सिंह, तसा चन्द्र अम्बरीं ॥ १ ॥

असो. रामायणांतील 'निसर्गवर्णना' ची बरीचशी कल्पना आपल्याला आतां आली. हें अर्थात् केवळ मराठी गद्याचे द्वारां संस्कृत काव्याचें जेवढ्या प्रमाणांत

दर्शन घडवणे शक्य आहे, तेवढ्यापुरतेंच मी बोलत आहे. निसर्गवर्णनाशिवाय कथानकाची रमणीयता, त्यांतील निरनिराळ्या प्रसंगांतील रसाळपणा व उदात्तता, जागोजाग आपणांपुढें ठेवलेलीं महान् ध्येयें व भव्य आदर्श - इत्यादि पुष्कळच गोष्टींचा नीट विचार करावयास हवा.

एकवचनी राम

यौवराज्याभिषेक होण्यापूर्वीच दशरथाच्या समक्ष कैकेयी रामास म्हणते : 'तुझ्या पित्यानें मला मागें दोन वर देऊं केले होते, ते मीं नुकतेच मागितले. तुला अप्रिय वाटेल असें कांहीं बोलण्याचें धैर्य त्याला होत नाहीं; तेव्हां तो म्हणेल त्याप्रमाणें करावयाचें आधीं कबूल करीत असशील तर मी सांगतें तुला माझे वर कोणते, ते.' तें ऐकतांच उत्तरादाखल राम म्हणतो :

"हे देवि, माझ्याबद्दल असा संशय तूं प्रदर्शित करूं नयेस. राजानें आज्ञा करण्याचा अवकाश, मी अर्घीत देखील प्रवेश करीन, समुद्रांत देखील उडी टाकीन, किंवा जालीम विषसुद्धां प्राशन करीन. तेव्हां राजाला काय पाहिजे, तें सांग. तसें मी करीन. मी प्रतिज्ञेवर सांगतो, कीं राम एकदांच बोलतो. तो द्वयर्थी भाषण कधींहि करीत नाहीं."

पित्राज्ञा-पालन

वनास जाण्यापूर्वी राम कौसल्येचा निरोप घ्यावयास येतो. त्या वेळचा कौसल्येचा शोक कोण वणूं शकेल ? पण आपला दुःखावेग गिळून शेवटीं मुलगा आईचें सान्त्वन करतांना म्हणतो :

"माझ्या पित्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन करण्याची शक्ति मजमध्ये नाहीं. तुझ्या पायांवर डोकें ठेवून मी वनास जावयाची परवानगी मागतों. आई, आपल्या घराण्यामध्ये पूर्वी सगराच्या आज्ञेनें त्याच्या पुत्रांनीं भूमि खणतां खणतां घोर मरणहि पत्करलें. केवळ आपल्या पित्यानें आज्ञा केली म्हणून परशुरामानें प्रत्यक्ष आईस - रेणुकेस - ठार मारिलें. आपल्या कितीतरी पूर्वजांनीं जें केलें त्याला मी एकटाच अपवाद कसा होऊं ? पित्याची आज्ञा पाळणाऱ्या पुत्राचें कधीं नुकसान होईल का ? तर आई, माझ्या प्राणांची तुला शपथ आहे, मला वनाला जाऊं दे."

पतीमागोमाग पत्नी जाणारच

अरण्यांतल्या निरनिराळ्या दुःखांचीं, भयंकर गोष्टींचीं चित्रें रंगवून राम सीतेला तिनें वारंवार विनविलें असतां हि आपल्याबरोबर येण्यापासून परावृत्तच करण्याचा प्रयत्न करतो; तेव्हां सीता अखेरचें म्हणून बोलते :

“ देहानें पुरुष परंतु क्रियेनें मात्र स्त्री असा तूं जांवई मिळालास त्या वेळीं माझ्या पित्याला तुझं इतकं काय महत्त्व वाटलं कोण जाणे ! ‘ रामांत जें तेज आहे तें तळपत्या सूर्यांतहि नाहीं ’ असें लोक म्हणतात खरें, पण तो सारा त्यांचा अडाणीपणाच वाटतो मला. कारण, मला आपल्याबरोबर घनांत घेऊन जायला तुला इतकी भीति कशाची वाटते आहे कोणास माहीत ! अनन्यभावानं मी तुला भजत असतां मला तूं टाकून देऊं इच्छितोस, तें कोणत्या कारणामुळें ? सत्यवानावर अनन्यभक्ति असलेल्या सावित्रीप्रमाणें मी सर्वथैव तुझ्याच अधीन आहे. आपल्या पत्नीला दुसऱ्याच्या स्वाधीन करून तूं कां निघून जातोस ? तर मला न घेतां तूं अरण्यांत जाऊं नको. अरण्य असो किंवा वाटेल तें असो, तूं बरोबर असतांना तो माझा स्वर्गच होय. तुझ्याबरोबर आनंदांनं विहार करतांना आतां मला जसे यत्किंचित्हि कष्ट होत नाहींत, तसेंच, तुझ्यामागून जातांना वाटेंतहि मला कसलेंच दुःख होणार नाहीं. घाटेंतले कांटेकुटे, तुझ्या सहवासांत मला कापसाप्रमाणें किंवा हरिणाच्या कातड्याप्रमाणें मऊ वाटतील. मार्गांत अंगावर उडणारी धूळ, उत्तम चंदनाप्रमाणेंच मी समजत्यें. तूं स्वतः आणून देशील तें फळ, मूळ किंवा पान सुद्धां मला अमृतासारखें गोड लागेल. तुझ्याबरोबर असतांना मला आईबापांची, घरची, कसलीहि आठवण होणार नाहीं. माझ्यासाठीं मी तुला कसलाहि त्रास होऊं देणार नाहीं. मी तुला जड होणार नाहीं रे ! जेथें तुझा सहवास असेल, तो माझा स्वर्ग, आणि जेथें तूं नसशील तो माझा नरक, हें लक्षांत ठेवून आनंदांनं मला घेऊन चल. तुझ्या-वांचून चौदा वर्षे तर राहूंच दे, पण एक क्षणहि मी राहूं शकणार नाहीं, अन् इतक्याउपरहि मला नेणार नसशीलच तर मी दुसऱ्यांच्या ताब्यांत राहणार नाहीं, मी आजच विषप्राशन करीन ! ”

लक्ष्मणहि येतो

लक्ष्मणहि म्हणतो : “ तूं निघून गेल्यावर अयोध्या नगरी चंद्र नसलेल्या

रात्रीसारखीच. सीता काय किंवा मी काय, पाण्यावेगळ्याचा माशांप्रमाणे तुझ्यावेगळे जगूंच शकणार नाहीं. तुझ्याशिवाय बावा, शत्रुघ्न, सुमित्रा यांचें, फार काय, स्वर्गाचेंहि दर्शन घेण्याची मला इच्छा नाहीं. ”

भावांवरील प्रेम आणि विश्वास

राम, लक्ष्मण व सीता वनांत आपल्या पर्णकुटींत राहत असतांना लक्ष्मणाला दूरवर एकदम अयोध्येचें सैन्य दिसतें. त्यावर क्रुद्ध होऊन लक्ष्मण रामास म्हणतो : ‘हां, आतां राज्याभिषेक झाल्यावर आपलं राज्य समृद्ध, निष्कण्टक व्हावं म्हणून आपल्याला मारायला सैन्य घेऊन भरत आलेला दिसतो. तेव्हां तूं आतां धनुष्य-बाण हातीं घे, आणि मीहि आज भरताचा त्याच्या सैन्यासह निकाल लावतों.’

या लक्ष्मणाच्या भाषणावर विचारवंत राम काय बोलला असेल ? तो म्हणतो :

“लक्ष्मणा, इथें धनुष्य किंवा खड्ग कशासाठीं उचलावयाचें ? ‘मी सत्याचें पालन करीन’ असें बाबांना एकदां अभिवचन दिल्यानंतर भरताला युद्धांत ठार मारून कलंकित झालेलें राज्य घेऊन मला काय करावयाचें आहे ? माझ्या बांधवांचा किंवा मित्रांचा नाश करून जें द्रव्य मला मिळणार असेल तें मी विषमिश्रित अन्नाप्रमाणें वर्ज्य करीन. लक्ष्मणा, मी तुला प्रतिज्ञेवर सांगतो, कीं जगांतली कोणतीहि गोष्ट-पृथ्वीचं राज्यसुद्धां-मला तुमच्या-साठींच हवेसें वाटे. भावांचं प्रेम संपादन करण्यासाठींच, त्यांच्या सुखासाठींच मला राज्य पाहिजे. तसं म्हटलं, तर मला ही समुद्रवल्यांकित पृथ्वीहि जिंकणें अशक्य आहे का ? पण अधर्मानें इन्द्रपदहि मिळविण्याची मला इच्छा नाहीं. आणि तूं, भरत किंवा शत्रुघ्न, यांच्यावांचूनच मला कांहीं सुख मिळणार असेल, तर अग्नि त्या सुखाचें भस्म करून टाको.

“पण लक्ष्मणा, मला मात्र असं वाटतं, कीं हा मला प्राणांहूनहि प्रिय असलेला भरत, अयोध्येला जाऊन सीता व तूं यांच्यासह मी वनाला गेलों असें कळल्यावर शोकाकुल होऊन प्रेमानं मला भेटावयालाच आला असला पाहिजे; दुसऱ्या कोणत्याहि कारणानें नव्हे. आपल्या कैकेयी मातेवर रागावून, तिला टाकून बोलून, तो मला राज्य देण्यासाठींच आला आहे. आपलं अहित करावं असं भरताला स्वप्नांत सुद्धां वाटणं शक्य नाहीं. लक्ष्मणा, आजवर कधींतरी भरत तुला आवडणार नाहीं असं वागला आहे का ? मग कां वरं

‘बांधवांच्या वा मित्रांच्या नाशानें मिळणारें सुख मी विषासमान मानीन.’

भरताबद्दल शंका घेतोस ? नको, भरत आल्यावर त्याच्याशीं तूं निष्ठुरपणें बोलूं नकोस. त्याच्याशीं कटु बोलशील, तर मला तूं टाकून बोललास असें मी समजेन. लक्ष्मणा, कसल्याहि संकटांत बापाला मुलांनीं किंवा आपल्या प्राणांप्रमाणें असलेल्या भावाला भावांनीं ठार मारावें काय ? आणि राज्याच्या लोभानें तूं मला हा सल्ला देत असशील, तर भरत भेटल्यावर मी त्याला सांगेन, कीं बाबा, या लक्ष्मणालाच राज्य देऊन टाक. आणि मीं सांगितल्यावर तो खात्रीनें तसंच करील. ”

काय हा रामाचा भरतावरला विश्वास ! ‘बान्धवांच्या अगर मित्रांच्या नाशानें मिळणारें सुख विषाप्रमाणेंच होय’—हें म्हणणें मनाची केवढी विशालता, केवढा निःस्वार्थीपणा दर्शवितें !

राज्याचा स्वीकार करण्याबाबत रामाची भरतानें परोपरीनें प्रार्थना केल्यावर त्याला मांडीवर बसवून राम त्याचें सान्त्वन करतां करतां म्हणतो :

‘एक वेळ शोभा चन्द्राला सोडून जाईल, हिमालय हिमाचा त्याग करील, किंवा सागरहि मर्यादेचें उल्लंघन करील, पण पित्याच्या आज्ञेचें मी कधींहि अतिक्रमण करणार नाहीं. भरता, कसल्याहि इच्छेमुळें असो वा लोभामुळें असो, तुझ्या आईनें तुझ्यासाठीं हें जें केलें, तें विसरून जा, आणि आईशीं वागावं तसंच प्रेमानें तिच्याशीं वाग.’

भरतहि रामाचाच भाऊ !

रामाचेंच राज्य त्याच्या आज्ञेनें, त्याच्या पादुका सिंहासनावर ठेवून चालवूं इच्छिणारा आणि वनवासाहून राम परत येईपर्यंत त्याच्याप्रमाणेंच तपस्व्यासारखा राहावयास सिद्ध झालेला भरतहि शेवटीं रामास काय बजावतो ? तर—

“चौदा वर्षे संपल्याबरोबर लगेच तूं परत आला नाहींस, तुझं दर्शन मला झालं नाहीं, तर मी अग्नींत प्रवेश करीन हें लक्षांत ठेव. ”

शूर्पणखा

पर्णकुटींत बसलेल्या रामाकडे शूर्पणखा येते, त्या वेळीं परस्परविरोधी विशेषणें वापरून वाल्मीकि वर्णन करतात :

‘रामाचे नेत्र विशाल, तर शूर्पणखेचे विक्राळ; त्याचें मुख सुंदर, तर ती दुर्मुखी; तो तरुण, तर ती जख्ख म्हातारी; त्याचा आवाज गोड, तर तिचा

कर्कश; तो न्यायी, तर ती अत्यंत दुराचारी; त्याची भाषा सभ्य, तर तिची असभ्य; तो नरश्रेष्ठ, तर ती राक्षसी.'

पुढील गोष्ट सर्वांना माहीत असली, तरी वाल्मीकींनी ती कशी रंगवली आहे हे पाहण्यासारखे आहे. शूर्पणखा रामास म्हणते :

'मी प्रभावशालिनी असून भक्तीने तुझ्याकडे आले आहे. तू कायमचा माझा भर्ता हो. सीतेला घेऊन काय करायचं आहे तुला ? ही सीता अगदी विचित्र आणि कुरूप आहे. ही तुला साजेशी वायको नाही. तुला अनुरूप अशी पत्नी मीच आहे. पाहा तर खरं माझ्याकडे !'

तिचे बोलणे ऐकून राम हसून तिला थट्टेने म्हणाला : 'वाई, पण मी आहे विवाहित, आणि माझी ही पत्नी मला भारी आवडते. तुझ्यासारख्या स्त्रियांना सवत असलेली कशी बरे खपेल ? पण हा माझा धाकटा भाऊ शूर, तरुण आणि सुंदर असून अविवाहित आहे. लक्ष्मण त्याचं नांव. तुझ्या या सुंदर रूपाला तो अगदी साजेशी नवरा होईल. सूर्याची प्रभा मेह पर्वताचा आश्रय करते, त्याप्रमाणे तूहि याला वर.'

हे रामाचें भाषण कानीं पडल्यावर ती भयंकर राक्षसी रामाला सोडून एकदम लक्ष्मणाकडे वळून म्हणाली :

'तुझ्या या सुंदर रूपाला साजून दिसणारी अशी मी भार्या योग्य आहे. माझ्यासह तू या सगळ्या दण्डकारण्यांत वाटेल तेथे संचार करू शकशील.'

त्यावर भाषणचतुर असलेला लक्ष्मण सस्मित मुद्रेने म्हणाला : 'अग, मी बोलून चालून या रामाचा दास. माझी पत्नी होऊन तू दासीपण कशाला पत्करतेस ? संपन्न असा माझा हा वडील भाऊ माझ्याहून केव्हांहि श्रेष्ठच नाही का ? तो आपल्या ह्या म्हाताऱ्या, कुरूप वायकोला आनंदाने सोडून देईल आणि हे विशालनयने, तुझ्या या अशा सुंदर रूपाची आराधना करील.

लक्ष्मणाचें हें विनोदाचें बोलणें खरेंच मानून ती दुर्वर्तनी राक्षसी रामाला म्हणते : 'ही तुझी वायको जोंपर्यंत तुझ्याजवळ आहे, तोंपर्यंत तुला माझी किंमत वाटणार नाही. म्हणून प्रथम तिला मी खाऊनच टाकते, आणि मग तू नि मी हिंडू.' इतकें बोलून ती राक्षसी, ज्याप्रमाणे एखादी उल्का रोहिणीवर आदळावयास जाते, त्याप्रमाणे सीतेवर धांवून गेली. मृत्यूच्या पाशाप्रमाणेच असलेली ती आतां सीतेवर तुटून पडणार हें दिसतांच राम

क्रुद्ध होऊन लक्ष्मणाला म्हणाला : ' लक्ष्मणा, असल्या क्रूर अनार्याशीं कधीहि थटाविनोद करूंच नये. सीतेचें या राक्षसीपासून संरक्षण कर. ही अतिशय मत्त झाली असली, तरी स्त्री असल्यामुळें तिचा वध करणें योग्य नाहीं. म्हणून तिला विरूप करून सोडून दे. '

जातां जातां विनोदाचाहि एक नमुना पाहावयास मिळावा म्हणून शूर्पणखेची कथा सर्वास माहीत असली, तरी तींतील निवडक भाग वर मुद्दाम दिला आहे. श्री. गिरीशांची ' शूर्पणखा ' ही याच प्रसंगावरील कविता सर्वांच्या परिचयाची आहेच.

बिभीषण

' जो दुर्बळ असेल तोच दैवावर हवाला टाकतो, ' ' वैर वैन्याच्या मरणावरोवरच संपतें, ' ' जो पैसेवाला असेल, तोच बुद्धिमान्, पराक्रमी आणि गुणवान् असतो, ' ' शूर लोक निर्जळ मेघांप्रमाणें व्यर्थ गर्जना करीत नाहींत, ' ' मित्र मिळविणें सोपें, पण टिकविणें कठीण, ' अशा प्रकारचीं जुनीं झालेलीं नव्हेत, तर आधुनिक काळांतहि सर्वमान्य असणारीं अर्थपूर्ण सुभाषितें रामायणांत सर्वत्र पेरलेलीं आढळतील. जसे उपमा-रूपकादि अलंकार, तशींच सुभाषितेंहि. हस्त-हेनें सांगूनहि रावण आपलें ऐकत नाहीं हें पाहून त्याला सोडून जातांना बिभीषण रावणाला म्हणतो :

' ज्यांचा विनाशकाळ जवळ आला आहे, असे मूर्ख लोक आपल्या हित-चित्तकानें सांगितलेलें खरें बोलणें मानीत नाहींत. राजा, नेहमीं गोड बोलणारीं माणसें सहज मिळतात, पण कडू वाटली तरी हिताची गोष्ट ऐकणारा अन् सांगणाराहि दुर्मिळच. रामाच्या अग्नीसारख्या तेजस्वी बाणांनीं तुझा वध झालेला पाहण्याची वेळ मजवर येऊं नये; आगींत धर जसें जळावें, तसा सर्वांचा अंत करणाऱ्या काळाचा पाश तुझ्याभोंवतीं पडत असतां दुर्लक्ष करणें योग्य नाहीं, म्हणून मीं तुला सांगून पाहिलें. मनुष्य कितीहि बलवान् किंवा शूर असला तरी त्याचा काळ जवळ आला म्हणजे वाळूच्या सेतूप्रमाणें तो पार खचतो हेंच खरें. तर तू ज्येष्ठ असूनहि मी हितबुद्धीनें तुला जें बोललों त्याबद्दल मला क्षमा कर; त्याचप्रमाणें स्वतःचें आणि नगरीचें हरप्रयत्नानें रक्षण कर. मी जातां; माझ्यावांचून कां होईना, पण सर्वथैव सुखी ऐस. '

रामरावण-युद्ध

रामरावणांचें युद्ध युद्धकांडांत विस्तारानें वर्णिलें आहे. पण अखेर या युद्धास दुसरी तोड नाही असेंच म्हणण्याची वेळ येते :

‘समुद्र आकाशासारखा, अन् आकाश समुद्रासारखें. रामरावणांचें युद्ध मात्र रामरावणांच्या युद्धाप्रमाणेंच होय !’

सीतेचा विवेक

रावणवधानंतर ती सुवार्ता सीतेस सांगून मारुती म्हणतो : ‘ज्यांनीं तुला इतके दिवस हवं तसं छळलं, त्या क्रूर राक्षसींना तुझी संमति असेल तर ठार मारावं अशी माझी इच्छा आहे.’ त्यावर विवेकी सीता म्हणते :

“अरे, ज्या सर्वस्वीं दुसऱ्याच्या हुकुमाच्या तावेदार, त्या राक्षसींवर कोण बरं रागावेल ? केवळ माझ्या दुर्दैवामुळेच मला हें सर्व भोगावें लागलें, म्हणून रावणाच्या या दासींना मी क्षमा करित्यें. रावणानें सांगितल्यामुळेच यांनीं मला पूर्वीं भीति दाखविली. आतां तो मरण पावल्यावर त्या मला मुळींच त्रास देत नाहीत. हे वायुमुता, पापाचरणी लोकांनीं पाप केलें तरी सज्जन त्याची फेड अपकारानें करीत नाहीत. चारित्र्य हाच सज्जनांचा अलंकार होय. मनुष्य पापी असो किंवा वधासहि पात्र असो, त्याच्याशीं दयेनेंच वागलें पाहिजे. जगांत कुणीहि कधीं चुकत नाही असं नाहीं.”

प्रेमाऐवजीं वाग्वाण

त्यानंतर सीता रामासमोर आणली जाते. जिनें इतके हाल रामासाठीं सोसले होते, आणि जी केवळ रामाला भेटण्याच्या आशेनेंच इतका वेळ जीव धरून होती, तिला वस्तुतः सान्त्वनाचीच केवढी तरी जरूर होती. पण त्याऐवजीं राम तिला आहेर कशाचा करतो ? तर पुढील वाग्वाणांचा—
“हा जो युद्धाचा खटाटोप मीं केला, तो तुझ्यासाठीं नव्हे, हें लक्षांत ठेव. माझ्या कुळाचा कमीपणा सिद्ध होऊं नये, म्हणून मीं हें सारें केलें. तुझ्या चारित्र्याबद्दल आतां जरा संशय वाटण्याजोगी स्थिति उत्पन्न झाली आहे; म्हणून नेत्ररोग झालेल्याला जसा दिवा, तशीच तूं मला दृष्टीसमोर नकोशी वाटतेस. दुसऱ्याच्या घरीं राहिलेल्या स्त्रीला कोणता कुलीन आणि तेजस्वी पुरुष प्रेमानें स्वीकारील ? रावणाचा स्पर्श झालेल्या, त्यानें दुष्ट नजरेनें

पाहिलेल्या तुझा अंगीकार मी कसा करू ? त्यानें माझ्या कुळाचा मोठेपणा कसा कायम राहिल ? तेव्हां तुला हवें तिकडे तूं जा. मला तुझ्यावद्दल कांहीं एक आपलेपणा वाटत नाही. ”

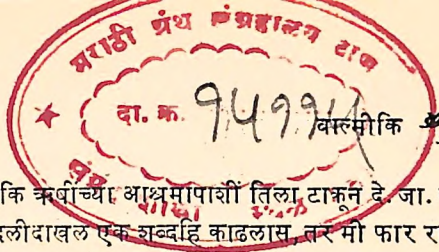
जशास तसें

त्यावर सीता उत्तर करते : “ एखादा सामान्य मनुष्य आपल्या सामान्य स्त्रीला जसं बोलतो, तसं हें अनुचित, कर्णकटु भाषण मला कां ऐकवतोस ? तूं मला समजतोस तशी मी नाहीं. माझ्या निष्कलंक चारित्र्यानंच मी तुझी खात्री पटवून देत्यें. दुसऱ्या स्त्रियांवद्दल वाटेल तें ऐकून तूं सर्व स्त्रीजातीवद्दल शंका घेतोस तें गैर आहे. रावणाच्या शरीराचा स्पर्श मला झाला तो माझ्या दुर्दैवानें, नाइलाजामुळें झाला तो व्हावा अशी इच्छा मला कधींच झाली नव्हती. जें माझ्या स्वाधीन आहे तें माझें हृदय तुझेंच आहे. पण माझें शरीर दुसऱ्याच्या ताब्यांत गेलें, मी असहाय्य होत्यें, त्याला माझा काय उपाय ? इतकीं वर्षे माझा परिचय झाल्यावरहि तूं मला नीट ओळखलं नाहींस. म्हणून तूं आतां मला कायमचं दुःखी केलं आहेस. माझं कुल, माझी जन्मभू, माझं चारित्र्य, माझी तुझ्यावरील भक्ति, सगळं सगळं वाजूला सारून तूं केवळ रागाच्या आहारी गेलास, आणि एखाद्या क्षुद्र मनुष्याप्रमाणें आपला वायकीपणा मात्र दर्शविलास. ”

असें म्हणून सीतेनें अग्निप्रवेश केला. ‘ हिच्या नखांतसुद्धां पाप नाहीं ’ असें म्हणून अग्नीनें तिला बाहेर काढल्यावरच रामानें पुनः तिला स्वीकारलें.

लोकापवादाचें भय !

पण तेवढ्यावरहि भागलें नाहीं. पुनः कित्येक दिवसांनीं अयोध्येतील लोकापवाद ऐकून राम लक्ष्मणास म्हणतो : ‘ अन्तर्यामीं सीता शुद्ध आहे असाच माझा विश्वास आहे, आणि मार्गे तिनें सर्वासमक्ष अग्निप्रवेश करून आपल्या शुद्धतेवद्दल खात्रीहि पटवून दिली. देव गंधर्व, ऋषि इत्यादि सर्वांनीं अग्निशुद्धि पाहिली. पण तरीसुद्धां माझ्या कुळाची अपकीर्ति झालेली मला सहन होत नाहीं. लोकापवादाच्या भयानं मी प्राणांचा, फार काय, तुमचा (भावांचा) हि त्याग करीन, तर मग जानकीची काय कथा ? तेव्हां लक्ष्मणा, असं कर. गंगाकांठचे आश्रम पाहावेत असं ती मला कांहीं दिवसां-पूर्वीं म्हणाली होती. ती तिची इच्छा पुढीलप्रमाणें पुरव. गंगातीरीं तिला

घेऊन जा, आणि वाल्मीकि ऋषींच्या आश्रमापाशी तिला टाकून दे. जा. कांहींहि बोलू नकोस. अन् रदवदलीदाखल एक शब्दहि काढलास, तर मी फार रागावेन. जा; माझ्या प्राणांची तुला शपथ आहे.'

सीतेचा तेजस्वी संदेश

वर सांगितलेल्या मिषानें सीतेला गंगातीरीं नेल्यावर लक्ष्मण तिला खरी परिस्थिति निवेदन करितो, तेव्हां सीता त्या आघातानें मूर्च्छित होते. शुद्धीवर आल्यावर ती लक्ष्मणास म्हणते : 'खरोखर लक्ष्मणा, माझं हें शरीर दैवानं दुःख भोगण्यासाठींच निर्माण केलं. पूर्वजन्मीं मीं काय पातक केलं किंवा कोणाला आपल्या बायकोचा वियोग घडवला, कुणास माहीत ? म्हणूनच कीं काय, मी साध्वी, शुद्धाचरणी असूनहि राजानं मला टाकलं ! लक्ष्मणा, पूर्वी रामाच्या पायांच्या आश्रयानं मी इथल्या आश्रमांत राहिल्यें होतें. आतां येथें प्रियजनांवेगळी मी कशी राहूं ? माझं दुःख तरी मी कोणाजवळ निवेदन करूं, अन् पाप तरी काय केलं म्हणून ऋषींना सांगूं ? कोणत्या कारणानें थोर रामानें मला टाकली म्हणून मीं सांगावें ? लक्ष्मणा, माझ्या उदरांतील राजवंशाचा नाश होईल म्हणून, नाहीतर आजच मीं या गंठें जीव दिला असता. असो. तुला सांगितलं असेल तसं तूं कर, आणि हतभागी अशा मला सोडून दे. सासूवाईना माझा नमस्कार सांग, आणि राजाला माझं क्षेम कळव. आणि त्या धर्मनिष्ठ राजाला म्हणावं :

“ राघवा, सीता वस्तुतः शुद्ध आहे, आणि ती तुझं सदैव हित चिंतणारी आणि तुझी पराकाष्ठेची भक्ति करणारी आहे, हें तुला ठाऊकच आहे. तूं मला टाकलंस तें अपकीर्तीच्या भयानं टाकलंस; आणि तूच माझं दैवत असल्यामुळें तो तुझ्यावरचा अपवाद मला टाळावयास पाहिजे ! असो. जसा भावांशीं वागशील, तसाच प्रजाजनांशींही वाग. हेंच तुझें श्रेष्ठ कर्तव्य होय, आणि त्यानेंच तुला थोर कीर्ति मिळेल. माझ्याबद्दल मी मुळींच दुःख करणार नाहीं. पति ही स्त्रीची देवता, पतीच वंधु आणि पतीच गुरु असल्यामुळें, प्राण देऊनसुद्धां स्त्रीनं पतीचं प्रिय करावयास हवं. ”

उपसंहार

किती लिहावं ? कितीहि लिहिलें तरी थोडेंच होईल. रामायण हा ग्रंथ

महासागरासारखा आहे, आणि त्याची गोडी तर अनुपम आहे. रामचरित्र या मुख्य, सुरस कथेशिवाय भगीरथाची कथा, विश्वामित्राची कथा वगैरे कांहीं उपाख्यानेंहि रामायणांत आहेत. युद्धकांडाच्या अखेरीस 'रामायण' या ग्रंथाची फलश्रुति दिली आहे, त्यावरून मूळ ग्रंथ तेथेंच समाप्त झाला असावा व उत्तरकांड हें थोडें मार्गें रचलें गेलें असावें असा कांहीं विद्वानांचा तर्क आहे. बालकांडांतहि पुढील ग्रंथाशीं किंचित् विसंगत अशीं थोडीं वाक्यें सांपडतात, म्हणून तेंहि उत्तरकांडाप्रमाणें कांहीं काळानें जोडलें गेलें असावें— म्हणजे मूळ ग्रंथ अयोध्याकांडापासून युद्धकांडापर्यंतच असणें संभवनीय आहे— असेंहि कांहीं विद्वान् समजतात. तें कांहींहि असलें, पांचच कांडें जरीं घेतलीं, तरीहि वाल्मीकिरामायणाची योग्यता मात्र यत्किंचित्हि कमी होत नाही किंवा कमी समजली जात नाही. सध्यांच्या काळांत काव्यांचें सौंदर्य वाढवणारीं हवीं तेवढीं प्रसाधनें माहीत झाल्यावर त्यांपैकीं कांहींचा वापर करणें निराळें, आणि कांहीं हजार व र्णापूर्वीं, काव्य अगदीं अर्भकावस्थेंत असतांना, काव्यशास्त्र वगैरे उपलब्ध नसतांना इतकें सुरस कथानक आणि इतकीं काव्यमय वर्णनें यांनीं युक्त असा इतका मोठा ग्रंथ लिहिणें निराळें. याशिवाय मानवी स्वभावाच्या निरनिराळ्या विशेषांचे आदर्श, संसारांत कसें वागावयास हवें यासंबंधींच्या थोर थोर तत्त्वांचें विवेचन रामायणांत अत्यंत साध्या, सोप्या पण सुंदर भाषेंत जागोजाग केलेलें आढळेल. खरोखर, रामायण कथेंतील सारें 'अद्भुत' वाजूला सारलें, तरीहि मुलांच्याच काय, पण थोरांच्याहि मनावर उत्तमोत्तम संस्कार घडविण्याच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ अगदीं 'अमोल' आहे; आणि रामायणांतच म्हटल्याप्रमाणें 'जगांत पर्वत आणि नद्या असेतो या ग्रंथाची, या कथेची मोहिनी लोकांवर पडलेलीच राहिल.' थोडेंसेंच कां होईना, पण संस्कृत ज्यांना येतें, अशांनीं कमालीच्या सोप्या भाषेंत लिहिलेला हा ग्रंथ सवडीसवडीनें अवश्य वाचून काढावा, व त्यांतील सुखकर आणि हितकर अमृताचा भरपूर आस्वाद घ्यावा.

'रामरक्षा'कार बुधकौशिकानें म्हटलें आहे : 'कवितारूपी फांदीवर बसून 'रामराम' या मधुर अक्षरांनींच युक्त असे गोडगोड आलाप काढणाऱ्या वाल्मीकिरूपी कोकिळाला मी नमस्कार करितों.'

तसेंच आपणहि आदिकवींना सादर वंदन करून त्यांचा निरोप घेऊं.

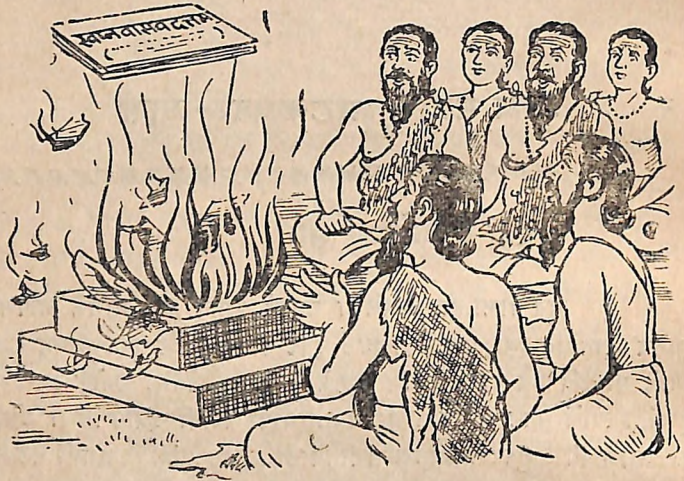
२ : आद्य महान् नाटककार- भास

५५ ५५

अगदीं बावनकशी सोनें

दुसऱ्याचा होत असलेला उत्कर्ष पाहून खरें म्हणजे आपणांस आनंद व्हावयास हवा; पण होतो का ? एवढे मोठे संतश्रेष्ठ तुकाराममहाराज; त्यांचे प्रासादिक व रसाळ अभंग म्हणजे साऱ्या दुनियेंतील अमोल ठेवा; पण दुष्टांना त्याचें काय ? अभंगाच्या वह्यान्वह्या त्यांनीं इंद्रायणीच्या डोहांत टाकल्याच कीं ! तुकाराममहाराजांची निष्ठा अढळ; कांहीं दिवसांनीं सगळ्या वह्या वर तरंगून आल्या, ही अद्भुत, हृदय थरारून सोडणारी कथा तुम्हीं वाचलीच असेल. असाच एक प्रसंग एका मोठ्या प्रतिभावान् कवीच्या आयुष्यांत प्राचीन काळीं घडून आला. त्याची करुण कहाणी एक हजार वर्षापूर्वीं होऊन गेलेल्या राजशेखर नांवाच्या संस्कृत कवीनें लिहून ठेविली आहे. या मोठ्या कवीचें नांव ' भास. ' भासानें किती तरी सुंदर सुंदर, प्रतिभेच्या उन्मेषानें चकाकणारे ग्रंथ लिहिले. पण तत्कालीन पंडितांनीं ते सारेच्या सारे धगधगणाऱ्या आगींत टाकले. कां म्हणाल, तर त्या ग्रंथांचें मूल्य ठरवण्यासाठीं ! केवढी आसुरी बुद्धि ही ! चमत्कार असा झाला म्हणे कीं, उपाशी किंवा अधाशी माणसानें पुढें वाढलेल्या पदार्थाचा एक क्षणांत फन्ना उडवावा, तसे ते सारे गोड गोड ग्रंथ अग्निनारायणानें चुट्दिशीं आपल्या पोटांत घातले ! सदान् कदा नीरस काण्डें भक्षण करणाऱ्या अग्नीला एवढीं सरस पक्वान्नें कोण देणार ? पण एका ग्रंथाला मात्र अग्नीच्या जिभेचा स्पर्शहि झाला नाहीं. जणू काय भक्तांनीं भक्तिभावानें दिलेल्या आहुतींनीं प्रसन्न होऊन हा ग्रंथ प्रसाद म्हणून अग्निदेवानें राखून ठेवला. त्या प्रसादभूत ग्रंथाचें नांव ' स्वप्नवासवदत्त '.

तुकाराममहाराजांच्या वऱ्यांच्या बाबतींत किवा भासाच्या स्वप्नवासवदत्त या नाटकाच्या बाबतींत वर वर्णन केलेला चमत्कार तुम्हांला पटो वा न पटो,

‘ स्वप्नवासवदत्ता ’ ला मात्र अग्नीनें जाळलें नाहीं.

त्यांतून गर्भितार्थ एवढाच निघतो, कीं ‘ स्वप्नवासवदत्त ’ हें नाटक भासाच्या नाट्यकृतींतील कौस्तुभमणि आहे; हें एकच नाटक राहतें, तरी भासाची कवि कीर्ति दिगंत पसरली असती.

महाकवींनीं केलेले उल्लेख

आदिकवि वाल्मीकींच्या नंतर कांहीं वर्षांनीं, आणि कविश्रेष्ठ कालिदासाच्या आधीं कांहीं शतके, हा महाकवि होऊन गेला. कवि-कुलगुरु कालिदासानें आपलें पहिलेंच ‘ मालविकाग्निमित्र ’ नांवाचें नाटक लिहिलें, त्याच्या प्रस्तावनें-तील एका पात्राच्या तोंडीं कालिदासानें पुढील उद्गार घातले आहेत : ‘ कविवर्यं भास, सौमिल्ल इत्यादिकांच्या ग्रंथांस बाजूस साखून वर्तमानकालां-तील कवि जो कालिदास, त्याच्या कृतीबद्दल श्रोतृवृन्दास कुठून वरं आदर वाटणार ? ’

कालिदासाच्या नंतर कांहीं शतकांनीं बाणभट्टानें आपली ग्रंथरचना केली. आपल्या 'हर्षचरित' नांवाच्या ग्रंथांत बाणभट्ट भासावद्दल 'भासानें आपल्या नाटकांवर थोर कीर्ति मिळविली' अशा आशयाचा उल्लेख करतो. या सर्वांवरून कांहीं गोष्टी अगदीं स्पष्ट होतात, कीं भास कालिदासाच्याहि पुष्कळ आधीं होऊन गेला; त्यानें अनेक नाटके लिहिलीं; तीं सर्वसाधारण लोकांच्याच नव्हे, तर मोठमोठ्या कवींच्याहि आदरास पात्र ठरलीं, आणि त्यांतले त्यांत त्याचें 'स्वप्नवासवदत्त' नाटक तर सर्वोत्कृष्ट मानलें जातें.

'स्वप्नवासवदत्ता'चें त्रोटक कथानक

प्रथम या स्वप्नवासवदत्त नाटकाचें कथानक नीट समजलें म्हणजे मगच त्यांतील नाट्यगुणांची आणि भासाच्या प्रतिमेची यथायोग्य कल्पना येण्यास आपल्याला पुष्कळशी मदत होईल. अर्जुनाचा मुलगा जो अभिमन्यु, त्याच्या वंशांत जन्मलेला 'उदयन' या नांवाचा एक राजा 'वत्स' नांवाच्या देशावर राज्य करीत असतो. जवळच असलेल्या 'अवन्ती' नगरीची राजकन्यां वासवदत्ता हिच्याशीं उदयनाचा प्रीतिविवाह घडून येतो. या वासवदत्तेवर उदयनाचें पराकाष्ठेचें प्रेम असतें. वत्सदेशच्या कौशाम्बी नामक राजधानींत उदयन राजा वासवदत्तेसह सुखानें राज्य करीत व कलाविलास आणि शिकार यांतच बराचसा दंग राहून काळ घालवीत असतां जवळचाच 'आरुणि' नांवाचा एक शत्रु वत्सदेशावर आक्रमण करूं लागतो. या आपत्तींतून सुटावयाचें, तर त्याला एकच मार्ग असतो. शेजारींच असलेल्या मगध देशाच्या अधिपतीचें साहाय्य मिळवावयाचें, आणि मग दोन्ही सैन्यांनीं मिळून आरुणीचें पारिपत्य करावयाचें. पण मगधाधिपतीची मदत मागावयाची, तर प्रथम त्याच्याशीं स्नेह संपादन करावयास हवा आणि खराखुरा स्नेह घडवून आणावयाचा, तर मगध राजाची वहीण जी पद्मावती, तिचा उदयनाशीं विवाह होण्यानेंच मार्ग सुकर होणार होता.

पण हा विवाह जमणें जवळजवळ अशक्य कोटींतलें काम ! वासवदत्तेशीं उदयनाचा प्रीतिविवाह आधींच होऊन वसला होता. उदयनाचें वासवदत्तेवरील प्रेम इतकें अकृत्रिम व अगाध होतें, कीं ती जिवंत असेपर्यंत दुसरीशीं लग्न करण्याची नुसती कल्पना देखील त्याला सहन झाली नसती; मग ती घटना प्रत्यक्ष घडणें तर दूरच ! पण अशी अशक्य वाटणारी गोष्टहि शक्य कोटींत

आणण्यासाठी उदयनाचा अत्यंत स्वामिभक्त आणि महान् हिकमती मंत्री यौगंधरायण यानें मोठ्या चतुराईनें पुढील विलक्षण व्यूह रचला :

उदयनाला होतें शिकारीचें वेड. तो वारंवार ' लावाणक ' नांवाच्या गांवीं असलेल्या आपल्या राजवाड्यांत तळ देई, आणि तेथून जवळच असलेल्या अरण्यांत शिकार करीत बसे. असाच केव्हांतरी तो शिकारीसाठीं निघून गेला म्हणजे इकडे मध्यरात्रीच्या सुमारास त्या ' लावाणक ' गांवांतल्या राजवाड्याला द्यायची आग लावून, आणि यौगंधरायण आणि वासवदत्ता यांनीं वेपांतर करून गुप्त मार्गानें बाहेर निसटावयाचें. आणि गांवांत सर्वत्र मात्र द्वाही अशी फिरवावयाची, कीं वासवदत्ता त्या प्रचंड आगींत गेली जळून, आणि तिला सोडवण्यासाठीं प्रयत्नांची शिकस्त करीत असतांना यौगंधरायणहि त्या आगींतच मृत्युमुखी पडला.

हें येथपर्यंत नीट जमलें, तरी वासवदत्ता मरण पावल्याचें वृत्त कानीं पडल्यावर राजा उदयन दुःखानें वेडा होईल; इतकेंच नव्हे, तर वेतागाच्या भरांत तो आपल्या प्राणांचीहि आहुति द्यावयास सज्ज होईल, याची पूर्ण कल्पना आधींच येण्याइतका यौगंधरायण निस्संशय बुद्धिमान् होता. आणि तसें झालें, म्हणजे काय वाटेल तें करून जीव देण्याच्या वेड्या निश्चयापासून राजाला मार्गें फिरवण्याचें काम त्यानें हमण्वान् नांवाच्या दुसऱ्या एका अमात्याकडे सोपवूनच ठेवलें होतें.

' वासवदत्ता मरण पावली ' हें ऐकण्याचा प्रसंग उदयनावर आला, तरच तो स्वतःच्या सुखासाठीं नव्हेच, पण केवळ राज्याच्या हितासाठीं पद्मावतीशीं विवाह करण्यास संमति देणें शक्य, असें यौगंधरायणास वाटलें.

ठरलेल्या वेताप्रमाणें यौगंधरायण व वासवदत्ता वेप पालटून गुप्त मार्गानें राजवाड्याबाहेर पडतात, व फिरत फिरत मगध देशांतील एका तपोवनांत येतात. मगधदेशची राजभगिनी पद्मावती ही त्याच तपोवनांत राहत असलेल्या आपल्या आईस भेटण्यासाठीं त्याच वेळीं आलेली असते. येथूनच स्वप्नवासवदत्त नाटकास सुरुवात होते. ' राजाची बहीण पद्मावती येथें आली असून या तपोवनांत जो कोणी गरजू असेल, त्याला त्याची इच्छा पुरवून संतुष्ट करावें अशी तिची इच्छा आहे. कोणास काय हवें असेल तें त्यानें मागावें, ' अशी पद्मावतीच्या लोकांपैकीं एक सर्व तपोवनांत घोषणा करतो. ती घोषणा

ऐकल्यावर चतुर यौगंधरायण त्या संधीचा पुरेपूर फायदा करून घेतल्याखेरीज राहतो थोडाच ! तो लगेच पुढे होऊन त्या घोषणा करणारास म्हणतो : ' माझी एक विनंति आहे. ही माझी बहीण असून हिचा नवरा परदेशीं गेला आहे. मला माझीं फार महत्त्वाचीं कामें करावयाचीं आहेत, तर मी परत येईतों आपल्या दयाळू मालकीणबाईंनीं या माझ्या बहिणीचा सांभाळ करावा. '

वासवदत्तेस पद्मावतीच्या स्वाधीन केल्यानें यौगंधरायणाचें केवढें तरी काम झालें ! पुढील कामगिरी करावयास तो स्वतः मोकळा झालाच, पण तोंपर्यंत वासवदत्ता पद्मावतीच्याच जवळ राहणार असल्यानें सर्व काम फत्ते झाल्यावर वासवदत्तेस उदयनाच्या परत स्वाधीन करतांना ' इतके दिवस अज्ञातवासांत राहिलेल्या तिच्या शीलाबद्दल राजा संशय घेईल काय ' ही यौगंधरायणास वाटणारी भीतीहि समूळ नष्ट झाली.

असो. योजना केल्याप्रमाणेंच सर्व घडून आलें. उदयन वासवदत्तेच्या मृत्यूच्या बातमीनें पराकाष्ठेचा दुःखी होतो, व दुसऱ्या लग्नाचा विचारहि त्याला असह्य वाटतो. पण शेवटीं अगदीं इलाजच नाहीं म्हणून केवळ राज्याच्या संरक्षणासाठीं तो पद्मावतीशीं विवाह करण्यास रुकार देतो. तो विवाह होतो. पुढें मगधदेशच्या राजाचे आणि उदयनाचे लोक मिळून आरुणीला जिंकतात, व त्यानंतर वासवदत्ता—कीं, जी पद्मावतीजवळ आल्यापासून पुरुषांसमोर बुरख्यांतच वावरत असल्यामुळें उदयनाच्या दृष्टीस पडलेली नसते, ती कोण आहे हें कळून येतें, सर्व गोष्टींचा उलगडा होतो व सर्वत्र आनंदीआनंद होतो.

अर्थात् हा झाला कथानकाचा अगदीं निव्वळ सारांश. भासाचे नाट्यगुण नीटपणें लक्षांत घेण्यास इतका सारांश आपणांस हवाच होता.

पात्रांचे उदात्त स्वभाव

नाटकांतील मुख्य मुख्य पात्रांचे अतिशय उदात्त स्वभाव व ते रेखाटण्याची भासाची हातोटी हा स्वप्नवासवदत्त नाटकाच्या प्रमुख विशेषांपैकी एक आहे. वास्तवांत काय आढळतें हा प्रश्न बाजूला ठेवला, तरी मनुष्य स्वभाव असावा कसा याचे आदर्श या नाटकांत पुष्कळच आहेत. नाटकांतील सर्वांत मुख्य पात्र म्हणजे वासवदत्ता. तिच्या मोठेपणाची बरोबर कल्पना केवळ वर दिलेलें त्रोटक कथानक वाचून येणार नाहीं. राज्याच्या संरक्षणासाठीं यौगंधरायणाच्या

वेतास अनुकूल व्हावयाचें, म्हणजे त्या राणीला केवढा मोठा स्वार्थत्याग करावा लागणार होता ! प्रथम, वेप पालटून बाहेर पडावयाचें, म्हणजे राणीपदाचें सर्व ऐश्वर्य सोडून कांहीं काळ तरी सामान्य स्त्रीचें आयुष्य कंठावयाचें; व तेंहि पतीच्या आधारावेगळें एकटीनेच ! पण त्याहीपेक्षां आपल्या पतीला दुसरें लग्न करूं देऊन आपल्याला एक सवत खुशाल निर्माण होऊं द्यावयाची, हा तिच्या दृष्टीनें फारच मोठा त्याग होता. वरें, हें करावयास सिद्ध झालें, तरी यौगंधरायणाच्या सर्व प्रयत्नांस यश कितपत येतें, ही शंकाच. अन् सर्वांवर कडी म्हणजे इतकें सारें करून अज्ञातवासांत राहिलेल्या वासवदत्तेच्या चारित्र्याबद्दल उदयनानें शेवटीं संशय घेतला, म्हणजे तर सारा ग्रंथच आटोपावयाचा ! यौगंधरायणाला पद्मावती भेटली आणि तिच्या स्वाधीन तो वासवदत्तेला करूं शकला, हा केवळ योगायोग झाला; पण पहिल्यानें यौगंधरायणाच्या वेतास मान देऊन त्याप्रमाणें करावयास सज्ज होणाऱ्या वासवदत्तेची मनोभूमिका अगदीं अलौकिकच म्हटली पाहिजे.

यौगंधरायण तरी केवढा स्वामिभक्त, बुद्धिमान् आणि कर्तव्यगार ! तो विलक्षण चतुराईनें आणीबाणीच्या प्रसंगांतूनहि उपाय शोधून काढतो, ते सिद्धीस नेण्यास लागणारें कौशल्य उपयोगांत आणतो, आणि हिंमतीनें मोठमोठ्या जबाबदाऱ्या अंगावर घेतो. आपल्या स्वामीच्या, आपल्या राज्याच्या कल्याणापुढें तो स्वसुख कस्पटाप्रमाणेंच लेखतो.

आणि उदयन राजा ? नाटकांत सर्वोत्तम समजल्या जाणाऱ्या शाकुंतलांतील दुष्यंताला कांहीं राण्या असूनहि त्याचें शकुंतलेवर प्रेम बसतें. इतर कित्येक संस्कृत नाटके पाहिलीं, तर त्यांतहि आपणांस हीच परिस्थिति असलेली आढळते. पण या बाबतींत तरी उदयन इतर नायकांपेक्षां किती श्रेष्ठ आहे ! वासवदत्तेशीं तो खराखुरा एकनिष्ठ असतो. ती मृत्यु पावल्याचें वर्तमान ऐकतांच तो त्या भरांत प्राणहि द्यावयास निघतो, आणि कांहीं काळ गेल्या-नंतरहि दुसऱ्या लग्नाचा विचार त्याला स्वप्नांतहि शिवत नाही. पद्मावतीशीं विवाह करण्यास तो तयार होतो तोहि स्वेच्छेनें नाही, तर जुलमानें; केवळ राज्यावरील संकट दूर व्हावें, म्हणून. तिच्याशीं विवाहबद्ध झाल्यावरसुद्धां वासवदत्तेची स्मृति त्याला अखंड आणि तीव्रतेनें राहते.

राहतां राहिली पद्मावती. सामान्य वायकांच्या मनांत थोडातरी सवती-

मत्सर असतो व तो केव्हांना केव्हां तरी कमीजास्त प्रमाणांत डोकें वर काढतांना आढळून येतो. पद्मावतीचें मन या व इतर बावतींतहि पुष्कळच थोर असल्याचें आपणांस आणखी कांहीं पानें उलटल्यावर (पृ. ३६ व ३७ पाहा.) दिसेल.

पहिल्या अंकांतील मनोवेधक प्रसंग

सुखातीच्या प्रवेशांत वेषांतर केलेलीं यौगंधरायण व वासवदत्ता तपोवनांत आलीं असतां त्यांना पद्मावतीचे सेवक तपोवनांतल्या रस्त्यांतून 'बाजूला व्हा, बाजूला व्हा' असें लोकांना उद्देशून म्हणत असतांना आढळतात. त्या वेळीं वासवदत्ता म्हणते : 'खरोखर, मजवर देखील बाजूला हांकललें जाण्याचा प्रसंग यावा ना !'

यौगंधरायण : ज्याचें खरें स्वरूप लोकांना माहीत नसतें, अशा सर्वच थोर लोकांना अशी मानखंडना सहन करावी लागते !

वासवदत्ता : प्रधानजी, या वाटचालीच्या श्रमांचें मला कांहीं वाटत नाहीं, पण हा अपमान मात्र मला फार दुःखद वाटतो.

यौगंधरायण : हें ऐश्वर्य राणीसाहेबांनीं आजवर उपभोगल्यावर मगच त्याचा त्याग केला आहे ! या बावतींत आपण कांहीं एक काळजी करूं नये, कारण —

पूर्वीं आपण देखील अशाच वैभवानें रस्त्यांतून जात असां, आणि महाराजांना विजय प्राप्त झाल्यावर पुन्हाहि अशाच जाऊं लागाल. जगाची भाग्यपरंपरा, कालाच्या ओघाबरोबर, चाकाच्या अऱ्या जशा वरखालीं फिरत राहतात ना, तशीच फिरत राहते. '

यांतल्या शेवटच्या वाक्यांतील कल्पनेचा कालिदासावरहि परिणाम झाल्यासारखा वाटतो, कारण आपल्या मेघदूतांत एके ठिकाणीं तो म्हणतो :

“ मानवांची स्थिति चाकाच्या धांवेप्रमाणें खालीं आणि वर जात असते. ”

त्यानंतर बऱ्याच वेळानें यौगंधरायण वासवदत्तेला पद्मावतीच्या स्वाधीन करून सुटकेचा निःश्वास टाकतो. त्याच सुमारास एक प्रौढ विद्यार्थी त्या ठिकाणीं येतो. लावाणक गांवाहून आपलें शिक्षण अर्धवट सोडूनच त्याला तेथें येणें भाग पडतें. ' लावाणक गांवांत आग लागून त्या आगींत वासवदत्ता आणि

तिला वांचविण्यास गेलेला यौगंधरायण - दोघेहि भस्मसात् होतात; ती घटना कानीं पडतांच उदयन दुःखानें वेडा होऊन वासवदत्तेच्या आठवणी काढीत त्याच आगींत उडी टाकावयास निघतो; आणि शेवटीं इतर अमात्य मोठ्या प्रयासानें त्याला त्याच्या त्या निश्चयापासून मागें फिरवतात व त्याला तेथून घेऊन जातात' इतकी बातमी तो निवेदन करतो. त्यामुळें येथपर्यंत आपल्या वेताप्रमाणें ठाकठीक झालें, हें कळून यौगंधरायणास तितकेंच समाधान लाभतें. तो विद्यार्थी ही सर्व हकीकत सांगत असतांना आपला जणू या घटनेशीं कांहींहि संबंध नाहीं, आपण त्रयस्थासारखेंच ऐकत आहोंत, ही भूमिका यौगंधरायण मोठ्या कौशल्यानें वठवतो. या संभाषणांतलीं कांहीं वाक्यें फार परिणामकारक आहेत. वासवदत्तेबद्दल उदयनानें केलेल्या विलापाचें वर्णन करतां करतां शेवटीं तो विद्यार्थी म्हणतो :

“ खरोखर, आतां मला असं वाटतं, कीं (आपल्या प्रियांवर कमालीचें प्रेम करण्याबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या) चक्रवाकांना, किंवा आपल्या विशेष योग्यतेच्या स्त्रीचा वियोग घडला आहे अशा कोणालाहि या उदयनाची सर येणार नाही. ज्या स्त्रीला तिचा भर्ता इतका मानतो ती खरोखरच धन्य होय, कारण पतीच्या तिजवरील इतक्या प्रेमांमुळें ती (वासवदत्ता) जळूनहि न जळाल्यासारखीच, - म्हणजे पतीच्या स्मृतींत अमरच - होय. ”

उदयनाचें मरणाच्या निश्चयापासून निवारण केल्यावर दुःखाचा त्याच्या मनावर नको तो परिणाम होऊं नये म्हणून रमण्वान् जिवापाड मेहनत करतो :

“ राजाची अन्नावर वासना नाही, तर हाहि तसाच अन्नाला शिवत देखील नाही. राजाप्रमाणेंच ह्याचेंहि मुख सतत रडल्यामुळें निस्तेज होऊन गेलें आहे. अंगावर वस्त्रेंभूषणें घालण्याच्या वावतींत शोकांत मग्न असलेला राजा जितका उदासीन, तितकाच हाहि राहतो. दिवस असो कीं रात्र असो, हा मोठ्या प्रयत्नांनीं राजाची शुश्रूषा करतो. दुःखातिरेकामुळें राजाचा अंत झाला, तर याचेहि प्राण याला सोडून गेल्यावांचून राहणार नाहीत. ”

राजानें वासवदत्तेबद्दल केलेल्या विलापासंबंधीं बोलतांना ह्या विद्यार्थ्यांनीं राजाची जी प्रशंसा केली, ती ऐकून तपोवनांतील एक तापसी म्हणते :

‘ तिन्हाईत सुद्धां ज्याला इतकें वाखाणतो, तो राजा खरोखरच किती गुणवान् असला पाहिजे ! ’

वासवदत्तेच्या मृत्यूच्या बातमीने राजाची जी अवस्था झाली तिचे वर्णन ऐकतांना स्वाभाविकपणेच वासवदत्तेच्या डोळ्यांतून आंसवे झरू लागतात. 'तिन्हाइतांच्या हकीकतीनें हिला अगदीं रडू कां यावें' अशी शंका पद्मावतीच्या दासीला येऊन ती म्हणते : 'अगवाई ! या बाई रडताहेत !'

आतां वासवदत्तेचे सोंग बाहेर पडणार कीं काय अशी भीति वाचकांना वाटते, तों लगेच पद्मावती म्हणते : 'अग, हळुवार असेल त्यांचं मन !'

असें पद्मावतीनें म्हटल्यावर यौगंधरायणालाहि एकदम हायसें वाटून तो तावडतोव पद्मावतीच्या तर्काला पुष्टि देतो :

'तर काय, तर काय; स्वभावतःच फार हळवी आहे माझी ही बहीण !'

पद्मावतीशीं विवाहास संमति

वरील सर्व प्रसंग पहिल्या अंकांतले आहेत. दुसऱ्या अंकांत वासवदत्ता पद्मावतीच्या ताब्यांत असतां 'उदयनानें पद्मावतीला स्वीकारली' ही बातमी दासीच्या तोंडून वासवदत्तेला कळते. हें होणार हें सर्व पूर्वींपासून अपेक्षित असलें, तरी आतां प्रत्यक्ष घडलेलें ऐकतांना वासवदत्तेच्या मनांत जी खळबळ उडते, ती भासानें कुशलतेनें रेखाटली आहे. वासवदत्ता त्या दासीस विचारते, 'त्यानें स्वतः होऊन तिला मागणी घातली ?' त्यावर 'नाहीं, दुसऱ्या कांहीं कारणानें उदयनमहाराज इकडे आले असतां त्यांचें रूप, गुण वगैरे पाहून आमच्या महाराजांनींच त्यांना पद्मावती देऊं केली' हें तिनें दिलेलें उत्तर ऐकून वासवदत्तेला तितकेच बरें वाटतें.

सवतीसाठीं वरमाला गुंफण्याचा प्रसंग

तिसऱ्या अंकांतला एक प्रसंग छोटाच पण हृदयस्पर्शी आहे. उदयन-पद्मावती यांच्या विवाहसमारंभाची धांदल चालू असतांना एक दासी वासवदत्तेकडे येऊन म्हणते : 'आमच्या राणीसाहेब म्हणतात, कीं आपण फार चांगल्या आणि प्रत्येक बाबतींत फार तरबेज आहांत. तर ही वरमालातेवढी गुंफून द्यावी आपण.'

काय हा वासवदत्तेवरील प्रसंग ! जी वस्तुतः राज्ञीपदीं एकटीच असावयाची तिजवर, आपली आतां सवत होऊं घातलेल्या पद्मावतीसाठीं आपल्याच पतीच्या कठांत आपल्याच हातानें वरमाला गुंफून देण्याचें काम यावें ना ! अन् तेंहि

तेवढ्यावरच भागतें आहे का ? वासवदत्तेनें गुंफावयास सुरुवात करून थोडासा वेळ होत आहे नाही तोंच दुसरी एक दासी धांवत येते आणि एखाद्या सामान्य सेविकेला म्हणावें त्याप्रमाणें वासवदत्तेस म्हणते : ' लौकर गुंफा, लौकर गुंफा, तिकडे अगदीं वेळ होत आली आहे. '

अधिक प्रिय कोण — वासवदत्ता कीं पद्मावती ?

चवथ्या अंकांतला मुख्य भाग फार रमणीय असल्यानें तो विस्तारानें देतों : राजवाड्यांतल्याच एका उपवनांत पद्मावती आणि वासवदत्ता वसल्या असतां वासवदत्ता वोलतां वोलतां पद्मावतीस म्हणते : ' तर मग पतिराज तुला आवडतातसं दिसतं ! '

पद्मावती : काय म्हणावें तें समजत नाहीं मला, पण ते जवळपास नसले तर मला फार अस्वस्थ वाटतं.

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : हिला देखील जर असं वाटतं, तर मी वियोगाचं केवढं दुःख सहन करीत असेन !

दासी (पद्मावतीस) : आपण अगदीं योग्य तेंच म्हटलं—महाराज मला आवडतात म्हणून.

पद्मावती : पण एकच शंका आहे मला.

वासवदत्ता : कोणती, कोणती ?

पद्मावती : हे मला जितके आवडतात, तितकेच वासवदत्ताबाईनाहि आवडत होते का ?

वासवदत्ता : याहूनहि जास्त आवडत होते.

पद्मावती : तुम्हांला काय हो माहीत ?

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : अगवाई, स्वारीबद्दलच्या माझ्या प्रेमांमुळें मी एकदम नको तें बोलून गेलें ! (उघड) तसं नाहीं ; माझा आपला तर्क आहे, कीं वासवदत्तेचं त्यांच्यावर कमी प्रेम असतं, तर पूर्वीं त्यांच्याशीं विवाह करण्याकरितां ती आपल्या आईबापांना सोडून पळून गेली नसती.*

पद्मावती असेलहि तसं !

* वासवदत्तेच्या माहेरीं ती व उदयन यांचें एकमेकांवर प्रेम वसून लग्नाआधींच तीं दोघें उदयनाच्या राजधानीस पळून येतात, अशी पूर्वीची हकीकत आहे.

दासी (पद्मावतीस) : बाईसाहेब, महाराजांना तुम्हीहि म्हणा की, कीं मीहि तुझ्याजवळ वीणा शिकेन म्हणून ! ॥

पद्मावती : म्हटलं होतं मीं एकदां त्यांना.

वासवदत्ता : मग काय उत्तर दिलं त्यांनीं ?

पद्मावती : कांहींहि बोलले नाहीत; नुसता एक लांब निःश्वास सोडून एकदम गप्प झाले.

वासवदत्ता : मग, तुझा काय तर्क चालतो या बाबतींत ?

पद्मावती : मला वाटतं वासवदत्ताबाईंच्या गुणांची आठवण झाली असेल त्यांना. पण मला वाईट वाटेल म्हणून कांहीं बोलले नसावेत ते.

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : असंच असेल तर माझं भाग्य मोठंच नाही का ?

त्यानंतर राजा आणि विदूषक तेथे येतात. त्यांच्या बोलण्याचा आवाज ऐकल्याबरोबर (वासवदत्तेला पुरुषांसमोर बुरख्यांत राहावयाचं असतं म्हणून) वासवदत्ता, पद्मावती व तिची दासी या सर्वजणी पलीकडच्या एका लताकुंजांत—कीं जेथून त्यांना सर्व दिसेल, पण राजा व विदूषक यांना मात्र या स्त्रियांपैकीं कोणी दिसू शकणार नाहीं, अशा ठिकाणीं जाऊन बसतात. त्यानंतर पहिल्या ठिकाणीं राजा व विदूषक येऊन बसल्यावर—

पद्मावती : बरं झालं, बसले महाराज. †

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : बरं झालं; स्वारीची प्रकृति आतां पहिल्यासारखी झालीसं दिसतं आहे. †

॥ उदयन वीणावादनांत निपुण असतो, आणि वासवदत्ता त्याजवळ वीणा वाजविण्यास शिकून तयार होते. त्यामुळे त्या उभयतांना एकमेकांबद्दल ओढ असावयास हें महत्त्वाचें कारण झालेलें असतें.

† वासवदत्तेला पुरुषांच्या दृष्टीस पडूं द्यायचं नाहीं, ही जबाबदारी पद्मावतीवर असते; म्हणून उदयन खालीं बसल्यावर, पद्मावती वरील वाक्य म्हणते, व राजा इकडे येईल ही भीति गेली, म्हणून सुटकेचा निःश्वास टाकते.

† वासवदत्तेनें इतक्या दिवसांनंतर आतां राजास प्रथमच पाहिलें. खऱ्या प्रेमळ माणसाच्या मनांत अशा वेळीं येणारा प्रकृतीचा विचार तिच्याहि मनांत येतो. वासवदत्तेच्या वियोगामुळे क्लेश झालेला उदयन आतां जरा सुधारलेला दिसतो.

बासी (वासवदत्तेच्या चेहऱ्याकडे पाहून पद्मावतीस) : बाईसाहेब, या बाईच्या डोळ्यांना पाणी आलेलं दिसतंय !

वासवदत्ता : खरंच, भुंग्यांच्या दांडगाईमुळं उडालेले फुलांचे पराग डोळ्यांत गेले, त्यामुळं पाणी आलं माझ्या डोळ्यांना. †

विदूषक (राजास) : मित्रा, या उपवनांत आतां कोणीहि नाहीं. विचारूं का एक ?

राजा : हो, हो, काय हवं तें विचार.

विदूषक : कोण वरं तुझी अधिक आवडती ? — त्या वेळची ती वासवदत्ता, कीं आतांची ही पद्मावती ?

राजा : कां बाबा हा प्रश्न विचारून मला मोठ्या संकटांत पाडतो आहेस उगीच ? *

पद्मावती (वासवदत्तेस) : मोठ्या चमत्कारिक परिस्थितींत सांपडली आहे स्वारी, नाहीं ?

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : आणि दुर्दैवी अशी मीसुद्धां (संकटांतच सांपडलें म्हणावयाची !) †

विदूषक : अगदीं खुशाल, निःसंकोचपणें सांगायला हरकत नाहीं तुला. कारण एक मरण पावली आहे, अन् दुसरी सध्यां तरी इथं नाहीं.

राजा : मित्रा, मीं सांगूं नये तेंच वरं; कारण तूं मोठा बडबड्या आहेस.

पद्मावती : येवढ्यानंच सांगितलं कीं स्वारीनं आपल्या मनांत काय आहे तें ! §

विदूषक : हें बघ, मी अगदीं शपथ घेतों. कुणालासुद्धां सांगणार नाहीं मी. ही बघ चावली मीं माझी जीभ.

† वासवदत्ता वेळ कशी मारून नेते व आपलें सोंग कसें बाहेर पडूं देत नाहीं, पाहा.

* ' वासवदत्ता अधिक आवडते ' असें उदयनास म्हणावयाचें आहे; पण तसें म्हटल्यास विदूषक कुठें तरी बडबडेल व मग तें पद्मावतीच्या कानीं जाईल, म्हणून राजास बोलण्याचें संकट वाटतें आहे.

† कारण, राजा काय सांगेल कोणास ठाऊक ?

§ चाणाक्ष पद्मावतीनें ओळखलें राजाच्या मनांतलें.

राजा : नाही बुवा मन घेत सांगायला.

पद्मावती : काय वाई तरी हट्ट याचा ! येवढ्यावरूनच याला कळत नाही स्वारीच्या मनांत काय आहे तें ?

विदूषक : काय, नाही सांगत मला ? सांगितलं नाहीस, तर या शिलातला-पासून एक पाऊलसुद्धां टाकूं देणार नाही तुला. ही बघ तुझी वाट अडवली मीं.

राजा : काय, जबरदस्ती आहे काय ?

विदूषक : होय, जबरदस्तीच आहे.

राजा : मग पाहूंच या कोणाची सरशी होते तें.

विदूषक : बरं नाही; बरं नाही. हें बघ, कृपा कर येवढी. खरं सांगितलं नाहीस, तर माझ्या स्नेहाची शपथ आहे तुला.

राजा : काय इलाज आहे दुसरा ? ऐक :

रूप, शील आणि गोड स्वभाव यांमुळें पद्मावती जरी मला चांगलीच वाटत असली, तरी वासवदत्तेवर पूर्णपणें जडलेलं माझं मन कांहीं ती आपल्याकडे ओढून घेऊं शकत नाहीं.

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : बस्, बस्, मिळाला मोबदला माझ्या या सान्या कष्टांचा. अहो, अज्ञातवाससुद्धां या वेळीं किती फायदेशीर वाटतो !

दासी (पद्मावतीस) : बाईसाहेब, महाराज मुळींसुद्धां प्रेमळ नाहीत, नाही ?

पद्मावती : हं, असं बोलूं नकोस; प्रेमळच मन आहे स्वारीचं. त्याशिवाय का वासवदत्तेची आठवण ते अद्यापहि काढीत आहेत ?

वासवदत्ता : शाबास ! आपल्या कुळाच्या मोठेपणाला सजिसाच विचार मनांत आला तुझ्या.

राजा (विदूषकास) : सांगितलं मीं. आतां तूं सांग पाहूं ! तुला कोण जास्त पसंत आहे, वासवदत्ता कीं पद्मावती ?

पद्मावती : वा ! स्वारीदेखील अगदीं वसन्तकच * बनली कीं !

विदूषक : माझ्या बडवडीला कोण विचारतो ? मला आपला दोषींबद्दलहि आदर वाटतो.

राजा : अरे वा ! मला जबरदस्तीनें सांगायला लावून आतां तूं रे कां बोलत नाहीस ?

* ' वसन्तक ' हें विदूषकाचें नांव.

विदूषक : काय, माझ्यावरहि जवरदस्तीच ?

राजा : अर्थात् ! जवरदस्तीच नाहीतर काय ?

विदूषक : मग नाहीच मिळाय्चं तुला ऐकायला.

राजा : शांत हो, महाब्राह्मणा, शांत हो. अगदीं निर्भयपणें सांग.

विदूषक : हां, आतां सांगतो. मला वासवदत्ताच जास्त चांगली वाटते. पद्मावतीवाईसाहेब तरुण आहेत, सुंदर आहेत, गर्विष्ठ नाहीत, रागावत नाहीत, गोड बोलतात, अन् प्रेमानें बोलतात. पण एक महत्त्वाचा फरक आहे दोघींमध्ये. वासवदत्ता माझं नेहमीं सुग्रास जेवणानं स्वागत करीत असे; आणि ' आर्य वसन्तक कुठें गेला बरं ? ' अशी माझी चौकशी करीत असे.

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : ठीक आहे, ठीक आहे. वसन्तका, एवढी तरी आठवण ठेवलीस म्हणायची माझी.

राजा : वस्स्, वस्स्, वसंतका ! तूं म्हणालास तें सगळें सांगेन बरं का वासवदत्तेला ! *

विदूषक : हाय हाय; वासवदत्ता ! आतां कुठली वासवदत्ता ? ती तर केव्हांच परलोकीं गेली !

राजा (दुःखानें) : असं ? खरंच का मरण पावली वासवदत्ता ?

या थट्टाविनोदामुळें तूं माझं मन दुसरीकडे इतकं गुंतवलं होतंस, कीं त्यामुळें पूर्वीच्या सरावाला अनुसरून माझ्या तोंडूनहि तसेच शब्द निघून गेले !

पद्मावती : काय दुष्ट आहे हा वसंतक ! चांगल्या मजेदार गप्पागोष्टींचा यानें विरस करून टाकला अगदीं !

वासवदत्ता (स्वतःशीं) : ठीक, ठीक. अहो, (आपल्या तोंडावर नव्हे, तर) आपल्या पाठीमागें असं बोलणं ऐकायला मिळतं, ही गोष्ट खरोखर किती आनंदाची आहे !

विदूषक (राजास) : मन आवरावं, मन आवरावं तुम्हीं. दैवावरमात कोण करूं शकणार ? हें आतां असं आहे खरं !

राजा : मित्रा, कल्पना नाहीं रे तुला माझ्या अवस्थेची ! कारण :

---

* या संभाषणामुळें वासवदत्ता मृत्यु पावली आहे याचें भान न राहूनच राजा वरीलप्रमाणें म्हणतो.

‘अंतःकरणांत दृढमूल झालेलं प्रेम विसरणं फार कठीण आहे. जों जों आठवण करावी, तों तों दुःख ताजंच होतं. पण जगाची रीत मात्र अशी आहे, कीं अशु ढाळले म्हणजेच मनाला कर्जमुक्त झाल्यासारखें वाटून तें शांत होतें.’

वरील प्रसंगामुळें राजाचे डोळे अश्रूंनीं अगदीं भरून येतात. आतां आपण पुढें व्हायलाच हवं, म्हणून पद्मावती राजाकडे जाते, आणि वासवदत्ता दुसऱ्या बाजूनें हळूच निघून जाते. ‘काय झालें’ म्हणून पद्मावतीनें विचारतां ‘फुलांचे पराग डोळ्यांत गेल्यामुळें पाणी आलं’ असें विद्वधक उत्तर देतो, त्यावर ‘काय मौज आहे ! प्रेमळ माणसांचा सेवकवर्गहि प्रेमळच !’ असें पद्मावती स्वतःशीं म्हणते.

याच चवथ्या अंकाच्या शेवटीं पुढील अर्थपूर्ण सुभाषित आहे :

थोर थोर गुण अंगीं असणारे, तसेंच दुसऱ्याबद्दल नेहमीं आदर दाखविणारे लोक जगांत पुष्कळ आढळतील. पण दुसऱ्याचे गुण जाणणारे, किंवा दुसऱ्यानें केलेल्या आदराची बरोबर किंमत ओळखणारे मात्र विरळाच.

स्वप्न कीं सत्य ?

पांचवा अंकहि महत्त्वाचा आहे. यांत राजाला स्वप्नांत वासवदत्ता दिसते. यामुळेंच नाटकास ‘स्वप्नवासवदत्त’ हें नांव मिळालें. ‘पद्मावतीचें डोकें फार दुखतें आहे, अमुक अमुक ठिकाणीं तिचें अंथरुण घातलें आहे, आपण लीकर तिकडे चलावें;’ असें एक दासी वासवदत्तेस सांगते. तिकडे राजासहि दुसरी कोणीतरी तेंच निवेदन करिते. त्यामुळें राजा ज्या ठिकाणीं पद्मावती-साठीं शय्या तयार केली आहे असें कळतें, तेथें जातो. अंथरुण घातलें आहे, पण त्यावर निजलेलें मात्र कोणीहि नाहीं असें दिसून आल्यावर ‘पद्मावती अजून इकडे यावयाची असेल, येईल आतां;’ अशा समजुतीनें राजा स्वतःच त्या अंथरणावर पडतो आणि लीकरच झोंपींहि जातो. थोड्याच वेळानें पद्मावतीचें जरा मनोरंजन करावें, म्हणून वासवदत्ताहि तेथें येते. दिव्याचा प्रकाश अगदींच अंधुक असल्यामुळें वासवदत्ता निजलेल्या राजासच कांहीं वेळ ‘पद्मावती’ समजते. ती अंथरणाजवळ जाते व त्यावर बसते, तोंच ‘हा वासवदत्त !’ असें राजा स्वप्नांत बडबडतो. त्याबरोबर निजलेली व्यक्ति

पद्मावती नसून राजा आहे हें कळून येऊन आपणांस यानें पाहिलें कीं काय या भीतीनें वासवदत्ता ताडकून उठून निघून जाऊं लागते. पण कांहीं क्षणांतच राजाचें आणखी तसलेंच बरळणें ऐकून तो झोपेंतच बडबडत असावा हें तिच्या लक्षांत येतें, व तिचें भय तितकेंच कमी होतें. राजाचा एक हात झोपेमुळें अंथरुणाखालीं लोंबत असतो. तो वर उचलून परत अंथरुणावर ठेवावा असा मोह वासवदत्तेस होतो. त्याप्रमाणें तिनें केल्यावर तिच्या स्पर्शानें राजाला अत्यंत आनंदाचा अनुभव येऊन त्याला हळूहळू जाग येऊं लागते. तेवढ्यांत वासवदत्ता तेथून निघून जाते, पण ती लांबून ओझरती दिसल्यासारखें राजाला वाटतेंच ! त्याच आनंदाच्या उन्मादांत तो असतांना तेथें विदूषक येतो व अरे, 'वासवदत्ता कसली घेऊन बसला आहेस ? स्वप्नांत दिसली असेल ती तुला; किंवा आपल्या राजधानींत अवन्तिसुंदरी नांवाची एक यक्षीण राहते, ती पाहिली असशील तूं !' असें त्याला म्हणतो.

शेवटचा-सहावा-अंक

पूर्वीं उदयनानें वासवदत्तेला जी वीणा वाजवावयास शिकविलेली असते आणि जी मध्यंतरीं कोठेंतरी हरवलेली असते, ती कोणाला तरी सांपडून तो ती वाजवीत असतो. तो परिचयाचा स्वर कानीं आल्याबरोबर उदयन चौकशी करतो, व ती वीणा पाहिल्याबरोबर वासवदत्तेच्या आठवणींनीं त्याचें मन फार शोकाकुल होतें. त्याच मनःस्थितींत तो असतांना वासवदत्तेच्या माहेरून कांहीं घरगुती माणसें राजास भेटण्यासाठीं येतात. त्याच वेळीं पद्मावतीलाहि राजा तेथें बोलावून घेतो. 'तुम्ही वासवदत्तेसह लग्नाआधींच निघून गेलांत, तेव्हां आम्हीं तुम्हां उभयतांची तसवीर काढवून तीवरच लग्नविधि उरकला. ती तसवीर आतां तुमच्या मनाला वरें वाटावें म्हणून पाठविली आहे; 'असा वासवदत्तेच्या आईचा निरोप ती नोकरमंडळी सांगतात. त्या तसविरांतलें वासवदत्तेचें चित्र पाहून पद्मावती 'अगदीं अशाच दिसणाऱ्या एक बाई इथेंच राजवाड्यांत मजजवळ आहेत' असें राजास सांगते. त्यामुळें वासवदत्ता जिवंत आहे अशी आशा राजाच्या मनांत उत्पन्न होते. पण त्याच वेळीं 'एका ब्राह्मणानें मागें ही आपली बहीण कांहीं दिवस सांभाळावयास म्हणून माझ्या स्वाधीन केली होती' असा तपशील पद्मावतीनें सांगितल्यावर राजाच्या मनांत आधीं

उत्पन्न झालेली आशा विराम पावते, आणि 'ब्राह्मणाची बहीण ? मग ती दुसरीच कोणीतरी असली पाहिजे. माणसासारखीं दिसणारीं माणसें जगांत पुष्कळ असतात !' असें तो उद्विग्नपणें म्हणतो. तितक्यांत 'बाईसाहेब, तो ब्राह्मण आला असून आपल्यापाशीं ठेव म्हणून ठेवलेल्या माझ्या बहिणीला घेऊन जायला आलों आहे मी' असें तो म्हणत असल्याची बातमी द्वारपालिका आणते. ब्राह्मणवेषधारी यौगन्धरायणाच्या मनांत आपण 'वासवदत्तेला राजापासून दूर नेलें, वगैरे आपल्या कृत्यांवद्दल राजा आतां काय म्हणेल कोण जाणे' अशी भीति थैमान घालीत असते. राजापुढें तो आल्यावर राजा 'घेऊन या ह्याच्या बहिणीला' असा हुकूम सोडतो. लगेच बुरखा घेतलेल्या वासवदत्तेला तेथें आणण्यांत येतें. वासवदत्तेच्या माहेरून आलेली दाई* वासवदत्तेकडे पाहून 'काय, वासवदत्ता ?' असें एकदम उद्गारते. त्याबरोबर 'काय, वासवदत्ता ? मग हे देवि, पद्मावतीसह तूं आंत, अंतःपुरांत जा' असें राजा धांदलीनें म्हणतो. त्या वेळीं 'वा, वा, असं कसं ? माझी बहीण आहे ही ! राजा, जवरदस्तीनें हिला माझ्यापासून हिरावून घेणं शोभत नाहीं तुला अन् तुझ्या कुळाला !' असें यौगन्धरायण बजावतो. त्यावर 'थांवा, ही कोण आहे हें प्रत्यक्षच बघूं या. बुरखा बाजूस करा पाहूं हिचा' असें राजानें फर्मावतांच यौगन्धरायण व वासवदत्ता दोघेहि प्रकट होतात. त्या दोघांस पाहतांच राजाची काय अवस्था झाली असेल ? 'मध्यंतरीं एकदां हिला मीं पाहिल्यासारखें वाटलें होतें, पण त्या वेळीं माझ्या नजरेनें मला दगा दिला. तेव्हां आतां मी खरंच वासवदत्तेला पाहतों आहे, कीं स्वप्नच आहे हें ?' असें तो विचारा स्वतःशीं म्हणतो. 'तुम्ही मोठ्या बाई असूनहि तुम्हांला मीं सामान्य मैत्रिणीप्रमाणें वागवलें; तुमचा मान ठेवला नाहीं;' म्हणून पद्मावती वासवदत्तेची क्षमा मागते. त्यानंतर सर्व उलगडा होतो. हमण्वानाला हें सर्व माहीत असून त्यानें आतांपावेतो अवाक्षरहि सांगितलें नाही, याबद्दल 'मोठा लबाड आहे हमण्वान्' असें राजा प्रेमानें म्हणतो. मग 'वासवदत्तेच्या आई-बापांस ही आनंदाची वार्ता सर्वांनीं अवन्तीला जाऊनच कळवावी' असा बेत ठरतो व अशा रीतीनें नाटकाचा अतिशय आनंददायक असा शेवट होतो.

* बुरख्यांतहि वासवदत्तेला ओळखण्यास भासानें दाईचीच कशी बरोबर निवड केली आहे, पहा.

असो. नाटकाच्या वर दिलेल्या बऱ्याचशा भागावरून कथानकास उपकारक असे मनोवेधक व रसाळ प्रसंग निर्माण करण्याची व स्वभावचित्रे वारकाईने रेखाटण्याची भासाची हातोटी आपोआपच व्यक्त होते. त्याच्या भाषेत प्रसाद तर इतका आहे, कीं संस्कृत भाषेतले विभक्तींचे व क्रियापदांचे प्रत्यय सोडून दिल्यास भासाचीं नाटके जवळ जवळ मराठींत लिहिल्याइतकीं सोपीं आहेत, असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही.

भासाचीं इतर नाटके

भास हा अगदीं पहिला नाटककार नसला, तरी पहिला मोठा नाटककार आहे खास. वाल्मीकीनंतर कांहीं शतकांनीं, म्हणजे कलेच्या दृष्टीनें काव्य फार परिणत अवस्थेस पोहोंचावयाच्या आधीं, भासासारखा महाकवि संस्कृत नाटकांच्या इतिहासांत जवळ जवळ प्रथमच नाटके लिहितो, व तीं हि किती ? तर कमींत कमी तेरा ! या तेरा नाटकांचीं नांवे पुढीलप्रमाणें :

१. स्वप्नवासवदत्त, २. प्रतिमा, ३. अभिषेक, ४. अविमारक, ५. चारुदत्त, ६. पञ्चरात्र, ७. बालचरित. ८. दूतवाक्य, ९. ऊरुभङ्ग, १०. मध्यमव्यायोग, ११. दूतघटोत्कच, १२. प्रतिज्ञायौगंधरायण, आणि १३. कर्णभार.

पण नाटककार या दृष्टीनें भास इतका मोठा असूनहि दैवदुर्विलासाची गोष्ट अशी, कीं अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत, म्हणजे १९१२ सालापर्यंत, भासाबद्दल कांहीं महाकवींनीं आदरपूर्वक केलेल्या उल्लेखांपलीकडे त्याचें कांहींहि वाङ्मय उपलब्ध नव्हतें ! १९१२ सालीं त्रिवेन्द्रम् येथील एक विद्वान् त. गणपतिशास्त्री यांना या तेरा नाटकांचीं हस्तलिखिते कशीबशीं मिळू शकलीं. तीं मिळाल्यावर व तीं त्यांनीं प्रकाशित केल्यावर हीं नाटके भासाचींच कशावरून, या मूळ मुद्यावरच पुष्कळ रण माजलें. त्या वादविवादांत आपल्याला आतां शिरावयाचें नाही. त्यांतला सर्वसाधारणपणें निघणारा एक निष्कर्ष आपल्याला तूर्त पुरेसा आहे. तो म्हणजे हीं तेराहि नाटके भासाचींच असावीं (त्यांत स्वप्नवासवदत्ताबद्दल तर प्रश्नच नाही) ; फक्त सध्यां उपलब्ध असलेलीं हस्तलिखिते म्हणजे कदाचित् रंगभूमीच्या सोयीसाठीं मूळ नाटकांत जरा फेरफार केलेल्या आवृत्त्या असण्याचा संभव आहे, इतकेंच.

‘ स्वप्नवासवदत्त ’ हें नाटक अतिशय सरस असल्यामुळें या माझ्या लेखांत मी त्यासंबंधींच बहुतेक विवेचन केलें आहे. बाकीच्या नाटकांपैकीं कांहींचा

मी जातां जातां अगदीं थोडक्यांतच परामर्श घेणार आहे.

‘प्रतिमा’ नाटक

‘प्रतिमा’ नाटकाचा विषय रामचरित्राचा बराचसा भाग हा आहे. रामास यौवराज्याभिषेक होण्याच्या सुमारास सीता आपल्या मंदिरांत असतांना तिची एक दासी मंगलकार्यासाठीं वल्कलें घेऊन येते. आपण वल्कल नेसल्यास आपण कशा दिसूं असा विचार सहज गमतीनें सीता बोलून दाखविते. त्यावर दासी म्हणते, ‘जरूर नेसून पाहावं बाईसाहेबांनीं. स्वरूप हें खरोखर कशाहिंमुळें चांगलंच दिसतं.’

याच वाक्यावर कालिदासानें जरा संस्कार केले आणि तेंच आपल्या ‘शाकुंतलां’त वापरलें. वल्कलें परिधान केलेल्या शकुंतलेस पाहून दुष्यंत म्हणतो :

‘कमळ हें शेवाळानें वेष्टिलेलें असलें, तरी रम्यच होय. चंद्राचें बिंब कलंकयुक्त असलें, तरी त्याचा सुंदर प्रकाश पडतो. सडपातळ शरीराची ही सुंदरी वल्कलानेंहि अधिकच मनोहर दिसते. खरंच, गोड आकृतींना कोणती गोष्ट खुलून दिसणार नाहीं वरं?’

अशीं पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील. भासाच्या नाटकांतल्या कांहीं प्रसंगांची थोडीशी छटा पुढील कांहीं श्रेष्ठ नाटककारांच्या नाटकांत कांहीं ठिकाणीं उमटलेली आढळते; व भासाचीं कांहीं वाक्यें घेऊन त्यांना जरा सजवून कालिदासादि कवींनीं आपल्या ग्रंथांत त्यांना स्थान दिलें असावें असेंहि अधून अधून दिसतें. तेवढ्यापुरतें तरी, सुवर्ण पुरविलें भासानें आणि अलंकार घडविले त्या नाटककारांनीं, असें म्हणावयास जागा आहे.

‘आपणांबरोबर मीहि वनांत येणार’ असा सीतेनें रामाजवळ हट्ट केल्यावर तिला निरुत्तर करण्याचे रामाचे प्रयत्न थकतात, अन् मग शेवटीं तो लक्ष्मणासच ‘लक्ष्मणा, तूं हिला आपला हट्ट सोडून घायला सांग वरं’ असें म्हणतो. त्या वेळीं लक्ष्मण उलट सीतेलाच पाठिंबा देतो ! त्या वेळीं योजिलेले दृष्टान्त किती सुरेख आहेत, पाहा :

‘चंद्राला राहूनें ग्रासलें तरी रोहिणी त्याला अनुसरतेच. वनवृक्ष पडूं लागला, तर (त्याच्या आश्रयानें असलेली) वेलहि भूमीवर पडते. चिखलांत

स्तलेल्या गजेंद्राला हत्तीण सोडत नाहीं. तेव्हां सीतेला वनांत येऊं दे. भर्ता हाच स्त्रियांचा नाथ होय.'

वाक्य अगदीं साधं, सरळ; पण त्यांतली भावना मात्र अत्यंत परिणामकारक, याचा एक नमुना पुढें पाहा :

नंदिग्रामाहून अयोध्येला परतल्यावर प्रथम दशरथाच्या मृत्यूची, व मग रामाच्या वनगमनाची हकीकत भरताला कळते. त्या वेळीं तो एकदम म्हणतो : 'चला सगळे माझ्या मागोमाग.' 'कुठें जाणार आपण ?' असा सुमंत्रानें प्रश्न केल्यावर भरत उत्तर देतो :

'तो लक्ष्मणाचा प्रिय बन्धु जेथें असेल तेथें मी जाणार. त्याच्यावांचून अयोध्या ही अयोध्या नव्हे. जेथें राम तीच अयोध्या.'

दूतवाक्य

'दूतवाक्य' या नाटकाचा विषय कृष्णशिष्टाई हा आहे. 'पांडव आपलें राज्य परत मागत आहेत, तें त्यांना दे' असें कृष्णानें सांगितल्यावर दुर्योधन उत्तर करतो :

'राज्य ? शूर राजपुत्रांनीं तें जिंकून उपभोगावयाचें असतें ! जगांत राज्याची कुणी भीक मागत नसतं, आणि असं मागणाऱ्याला तें कोणी देतहि नसतं. राजपद मिळविण्याची त्यांची इच्छा असेल, तर त्यांनीं युद्ध करावं; नाहीतर खुशाल राहावं आश्रमांत जाऊन, कीं जेथें शांतवृत्तीचे लोक शान्ति मिळविण्यासाठीं वास्तव्य करतात !'

चारदत्त

'मृच्छकटिक' नाटक मराठी रंगभूमीवर श्री. देवल यांनीं आणलें, व अजूनहि तें फार प्रसिद्ध व लोकप्रिय आहे. पण मुळांत तें संस्कृतमध्ये असून 'शूद्रक' त्याच्या कर्त्याचें नांव. हें कमालीची लोकप्रियता पावलेलें संस्कृत नाटक लिहिलें जाण्यापूर्वीं कांहीं शतकें भासानें आपलें 'चारदत्त' नाटक लिहिलें. या चारदत्ताचे पहिले चारच अंक उपलब्ध आहेत. पुढील अंक भासानें लिहिले होते किंवा नाहीं याबद्दल विद्वानांत दुमत आहे. मृच्छकटिक नाटकांतले पहिले चार अंक म्हणजे सफाईचा कुंचला फिरवलेले 'चारदत्ता'चेच अंक. तेव्हां 'मृच्छकटिका'च्या धेयाचा बराचसा वाटा भासाला देणें अपरिहार्य आहे.

कवितादेवीचें हास्य !

विस्तारभयास्तव इतर नाटकांबद्दल या ठिकाणीं कांहीं लिहीत नाहीं. थोडें-फार संस्कृत शिकलेल्यांनीं रामायणाप्रमाणेंच सोपीं असलेलीं भासाचीं सुंदर नाटकें अवश्य वाचावींत. इतरांनीं निदान स्वप्नवासवदत्ताचें मराठी भाषांतर तरी मिळवून वाचावेंच. संस्कृत नाटकांच्या अगदीं बाल्यावस्थेंत मनावर थोर व उदात्त संस्कार घडवणारीं अशीं एक दोन नव्हे, तर तेरा रम्य नाटकें अगदीं साध्या, सोप्या पण परिणामकारक भाषेंत भासानें रचिलीं. भासाचा मोठेपणा पुढील थोरथोर कवींनाहि मान्य होता, आणि कवितादेवीच्या स्वरूपाचें व गुणांचें वर्णन करतां करतां 'जयदेव' नांवाच्या कवीनें 'भास म्हणजे कविता-देवीचें हास्य' म्हणून भासाचें जें वर्णन केलें आहे, तें खरोखर यथार्थच आहे.

☆☆☆

३ : कविकुलगुरु-कालिदास

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

हिंदुस्थान की शेक्सपियर ?

‘ ब्रिटिश साम्राज्यावरील सूर्य कधीहि मावळत नाही ’ अशी शेखी ब्रिटिश लोक बऱ्याच अलीकडच्या काळापर्यंत अभिमानाने मिरवीत असत. या त्यांच्या अफाट साम्राज्यांत कांहीं वर्षांपूर्वीपर्यंत आपला हिंदुस्थान हाहि एक भाग होता, आणि त्या हिंदुस्थानाचा ब्रिटिश लोकांना भारी लोभ असे. कृपण मनुष्य आपल्या धनास हातचें सोडावयास जसा पूर्णपणे नाखूष, तसेच ब्रिटिश लोकहि हिंदुस्थान सोडून देण्याच्या बाबतींत होते. पण या हिंदुस्थानाहूनहि अधिक प्रिय वाटणारे असें कांहींतरी ब्रिटिशांजवळ होतें — अजूनहि आहे, व यापुढेंहि तें त्यांचेंच राहिल. तें कांहींतरी काय, हें ‘ कार्लईल ’ नांवाचा प्रख्यात इंग्लिश ग्रंथकार पुढीलप्रमाणें सांगतो :

“ शेक्सपियर आणि हिंदुस्थान यांपैकी कोणती तरी एक गोष्ट सोडावयाचीच झाली, तर तुम्ही कोणती सोडाल ? असा प्रश्न ब्रिटिशांपुढें आला, तर त्याचें उत्तर अर्थात् ‘ हिंदुस्थान ’ असें आम्ही म्हणूं. कारण हिंदुस्थान हा आज ना उद्यां, केव्हां ना केव्हांतरी हिंदुस्थानच्या लोकांकडे परत जाईल, पण ‘ शेक्सपियर ’ हा आमचा आहे.”

महाकवीची पारख करावी महाकवीनेंच !

इंग्लंडचा महाकवि शेक्सपियर हा त्या देशांतील लोकांचा जसा अत्यंत लाडका, तसाच संस्कृत कवींचा मुकुटमणि ‘ कालिदास ’ हा भारतांतील लोकांच्या गळ्यांतला जणू ताईतच ! अर्थात् आपल्या कालिदासाला आपण

अगदीं जीव कीं प्राण समजूं हें अगदीं स्वाभाविक ज्ञालें; पण कालिदासाच्या मोठेपणाची छाप पाश्चात्य देशांतील विद्वानांवरहि पडल्यावांचून राहिली नाही. *Elegy* (विलापिका) या नांवाची एक कविता लिहून 'ग्रे' नांवाचा एक इंग्लिश कवि फार प्रसिद्धि पावला. कालिदासानें लिहिलेलें 'मेघदूत' हें छोटेंसं काव्य तितकेंच सरस आहे असें कित्येक जणांचें मत आहे. 'मेघदूत' या छोट्या काव्याबद्दलहि जर असें, तर कालिदासाची सर्वोत्कृष्ट कृति म्हणून समजल्या जाणाऱ्या 'शाकुंतल' नाटकाबद्दल काय म्हणावें? जर्मनीचा प्रख्यात महाकवि गटे याच्या वाचनांत एकदां कालिदासाचें अस्सल शाकुंतल नव्हे, तर त्याचें इंग्रजी भाषांतर आलें. तें वाचून आनंदानें बेहोष होऊन गटे उद्गारला :

“ अरे, वसंतऋतूचा फुलोरा तुला हवा आहे काय? उन्हाळ्यांतलीं सर्व फळें तुला पाहिजेत? किंवा मनाला रमवणारें, उत्साह देणारें, जें जें कांहीं जगांत असेल तें तें सर्व एकदम मिळावें, अशी तुला इच्छा आहे? अथवा स्वर्ग आणि पृथ्वी यांच्या संगमाचें पूर्वीं कधींहि दृष्टीस न पडलेलें वैभव पाहावें असें वाटत असेल, तर मित्रा, 'शाकुंतल' हातीं घे ! ”

कालिदासाची काव्यसंपदा

कालिदासाची काव्यसृष्टि म्हणजे खरोखरीच एक अमृतमय सरिता आहे. माझ्यासारख्यानें त्यांतलें थोडेंसेंहि तुम्हांपुढें ठेवावयाचें, म्हणजे तें पळसाच्या द्रोणांतूनच ठेवल्यासारखें वाटलें, तरी ठेविलेला पदार्थ 'अमृत' आहे हें कसें दृष्टीआड करतां येईल? कालिदासाच्या काव्यांवर व नाटकांवर आजवर पुष्कळांनीं कैक भाषांतून इतकें लिहिलें आहे, कीं त्याला सीमाच नाही. शाकुंतलाचें कथानक, रघुवंशांतील कांहीं कथानकें, कालिदासाबद्दलच्या दंत-कथा वगैरे गोष्टी तुम्हांपैकीं बहुतेकांनीं वाचल्याच असतील. तेव्हां त्याबद्दल विशेष न सांगतां मी कालिदासाच्या कवित्वशक्तीचा अल्पसा साक्षात्कार तुम्हांला माझ्या सामर्थ्याप्रमाणें घडवण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

कालिदासाचीं १. ऋतुसंहार, २. कुमारसंभव, ३. रघुवंश, आणि ४. मेघदूत हीं काव्यें; आणि १. मालविकाग्निमित्र, २. विक्रमोर्वशीय आणि ३. अभिज्ञान-शाकुंतल हीं नाटके प्रसिद्ध आहेत. काव्यांपैकीं कुमारसंभव आणि रघुवंश हीं दोन 'महाकाव्यें' असून संस्कृत वाङ्मयांत पंचमहाकाव्यें

म्हणून जे पांच ग्रन्थ सुप्रसिद्ध आहेत* त्यांत वरील दोहोंचीं प्रामुख्याने गणना होते.

‘रघुवंशा’चा प्रारंभ

‘रघुवंश’ हे महाकाव्य कालिदासाने आपली इतर कांहीं काव्ये लिहिल्या-नंतर, म्हणजे जरा उशीरांच लिहिलेले असल्यामुळे त्या काव्यांत त्याची कवित्वशक्ति अगदीं परिणत अवस्थेस पोहोचलेली दिसते. तरी देखील त्या काव्याच्या प्रारंभीं तो किती विनयाने बोलतो, पाहा :

‘ज्याची उत्पत्ति सूर्यापासून आहे असा तो वंश कुठें, आणि जिला थोडेंसेच समजूं शकतें अशी माझी बुद्धि कुठें? अजाणपणामुळे एखाद्या लहानशा होडीनेंच समुद्र तरुं पाहातों आहें मी !

उंच माणसांच्याच हाताला येणाऱ्या फळासाठीं एखाद्या वामनमूर्तीनें आपले हात उंच केल्यास त्याचें जसें हसें होईल, तसेंच मंदमति असा मी कवि म्हणून लौकिक मिळविण्याची इच्छा करूं लागलों, तर माझेहि होईल !’

पुढील उपमा किती सुंदर आहे :

‘पण वज्राने भोक पाडलेल्या रत्नांतून दौरा जसा सहज जातो ना, तसेंच प्राचीन कवींनीं या वंशाला आपल्या वाणीनें आधींच द्वार पाडून ठेवलेले असल्यामुळे मला त्या वंशांत प्रवेश करणें फारच सोंपें झालें आहे.

म्हणून माझे भाषावैभव अगदीं तुटपुंजेच असले, तरी मी त्या रघुवंशातील राजांची हकीकत सांगतां. त्या राजांचे गुणच माझ्या कानीं लागले, आणि त्यांनीं मला लिहावयास प्रेरणा केली. तेव्हां चांगलें काय व वाईट काय हें जाणणाऱ्या सज्जनांनीं मीं करणार असलेले वर्णन एकावे. कारण सोन्याचा शुद्धपणा किंवा हिणकसपणा अग्नींतच पारखला जातो, नाही का ?’

राजा दिलीप

मनूच्या वंशांत दिलीप राजा जन्मला हें सांगतांना कालिदास पुढील सुरेख उपमा देतो : ‘त्याच्या (मनूच्या) शुद्ध वंशांत अधिकच शुद्ध असा दिलीप नांवाचा राजा जन्मला. दुधाच्या सागरांतून चंद्र वर यावा ना, त्याप्रमाणेंच.’

* वरील दोहोंखेरीज उरलेलीं तीन महाकाव्ये म्हणजे ‘भारवि’ कवीचें किरातार्जुनीय, ‘माधा’चें शिशुपालवध आणि श्रीहृषिचें नैषधीयचरित.

दिलीपाचें व त्याच्या राज्यकारभाराचें वर्णन करतांना कालिदास म्हणतो :

‘ प्रजाजनांच्या सुखासाठींच तो (दिलीप) त्यांच्याकडून कर घेई. सूर्य पृथ्वीवरील पाणी (वाफेच्या रूपानें) शोषून घेतो, तें तरी पावसाच्या रूपानें पृथ्वीला सहस्रपटींनीं परत देण्याकरितांच ना ? ’

‘ रोग्याला जसें औषध, तसाच अप्रिय मनुष्य देखील गुणवान् असला, तर दिलीप त्याला मानीत असे. आणि मित्र देखील वृष्ट असला, तर सपनिं दंश केलेलें बोट जसें तोडून टाकावें, तसा तो त्याचा त्याग करीत असे. ’

कामधेनूची सेवा

या दिलीपाला पुत्रप्राप्ति होत नसल्यानें काय करावें, असें त्यानें वसिष्ठ गुरुजींस विचारलें; आणि वसिष्ठांनीं त्याला त्याचें कारण सांगून आपल्या नंदिनी नांवाच्या कामधेनूस प्रसन्न करून घ्यावें असा उपाय सांगितला; ही गोष्ट सर्वांना माहीत असेल. या ठिकाणीं गोष्ट न सांगतां मी कालिदासाच्या प्रतिभेचे विलास तेवढे तुमच्या नजरेस आणतो. दिलीप त्या कामधेनूची सेवा कशी करीत असे ? तर :

‘ (चालतां चालतां) ती थांबली म्हणजेच तोहि थांबे. ती निघाली म्हणजे मगच तोहि निघे, आणि ती खालीं बसली म्हणजेच तोहि बसे. ती पाणी प्याली म्हणजे मगच त्याला पाणी पिण्याची इच्छा होई. (अशा रीतीनें) तो राजा म्हणजे तिच्यामागून जाणारी तिची सावलीच जणूं ! ’

तिजबरोबर तो सकाळीं वनांत शिरे, तेव्हां : ‘ दुतर्फा उभे असलेले वृक्ष, पक्ष्यांच्या किलबिलाटाच्या द्वारें त्या राजाचा जयजयकार करीत. राजधानींतील स्त्रिया राजावर ज्याप्रमाणें लाह्या उधळीत असत, त्याप्रमाणें वनांतील कोमल वेलीहि त्याच्यावर आपल्या शुभ्र फुलांचा वर्षाव करीत. त्याच्याजवळ धनुष्यबाण असले, तरी त्याच्या एकंदर हालचालींवरून त्याचें दयाळू अंतःकरण वनांतील हरिणींना तेव्हांच कळून येई, आणि त्याच्याकडे स्वस्थपणें पाहात असतां त्या हरिणींना, देवानें आपणांस विशाल नयन दिल्याचें फळ मिळे. छत्रीबित्री जवळ नसल्यामुळें त्या राजाला होणाऱ्या उन्हाच्या तापाचा परिहार करण्यासाठीं वारा कितीतरी फुलांचे सुगंध आणि डोंगरावरील निर्झरांच्या पाण्याचे तुषार वाहून आणी. सर्वांचा रक्षणकर्ता तो दिलीप वनांत शिरला,

म्हणजे पावसावांचूनच घणवा शांत होई, वृक्षलतांना फळाफुलांचा विशेष बहर येई, आणि बलिष्ठ प्राणी दुर्बल प्राण्यांना त्रास देईनासे होत.'

पुढील वर्णन कमालीचे सुंदर आहे :

‘दिवस संपला म्हणजे इतका वेळ आपल्या संचारानें जिनें मित्रांना पावन केले होते, अशी कोंवळचा पल्लवांप्रमाणें तांबूस असलेली सूर्याची प्रभा— आणि ऋषीची ती धेनूहि—घरीं जावयास निघे.*

तो राजा वनांतून परतला म्हणजे त्याची पत्नी त्याला सामोरी येई व भुकेल्या डोळ्यांनीं त्याला पाहून घेई. ‘सामोरी आलेली पत्नी, मध्यें तांबूसवर्णाची धेनु, आणि धेनूपाठीमागें तो दिलीप, म्हणजे दिवस आणि रात्र, आणि त्या दोघांच्यामध्ये (आरक्त) संध्यादेवी—अशीच एकंदर शोभा दिसे.’

सिंहानें केलेला हल्ला

असे तीन आठवडे गेल्यावर नंदिनी एके दिवशीं एका गुहेंत शिरली. कामधेनूच ती, तिला कोण काय करूं शकणार ? म्हणून राजा स्वस्थपणें इकडे तिकडे निसर्गशोभा पाहत चालला होता. इतक्यांत त्याला त्या धेनूचा अतिशय करुण असा हंबरडा ऐकूं आला. गुहेंतून आलेल्या प्रतिध्वनीनें तर तो जास्तच हृदयभेदक भासला. इतका, कीं लगामानें घोड्यांला खेंचावें, त्याप्रमाणें तिच्या त्या दीन आक्रोशानें राजाची नजर एकदम खेंचूनच घेतली.

मग राजाला त्या धेनूवर सिंहानें झडप घातलेली दिसली. संतप्त होऊन राजा भात्यांतून बाण काढूं लागला, तर एखाद्या चित्रांत दाखवल्याप्रमाणें त्याचा हात त्या बाणालाच चिकटून राहिला ! या आपल्या अवस्थेबद्दल राजा आश्चर्य करतो आहे, तों आपल्या मनुष्यवाणीनें त्याला अधिकच आश्चर्यचकित करीत तो सिंह म्हणतो :

सिंह-दिलीप-संवाद

‘राजा, कशाला उगीच श्रम करतो आहेस ? माझ्यावर तुजें अस्त्र तूं सोडलेस, तरी तें फुकटच जाईल. वृक्षांना समूळ उपटून टाकूं शकणाऱ्या वाऱ्याचा प्रभाव डोंगरावर कधींहि पडत नाही.’

* या ओळींतलें सर्व वर्णन सूर्याची प्रभा आणि मुनीची धेनु या उभयतांनाहि कसें लागू पडतें, हें बारकाईनें पाहाण्याजोगें आहे.

त्यानंतर 'येथील देवदार वृक्षाच्या संरक्षणासाठी पहारा करावयाचा, येथून हलावयाचें नाही, येथें आपोआप चालून येईल तेवढ्यावरच उदरनिर्वाह करावयाचा,' अशी आपणांस शंकराची आज्ञा असल्याचें सिंह राजास सांगतो. 'बरेच दिवसांचा मला उपास घडलेला आहे, ही धेनु परमेश्वरानें माझी भूक भागविण्यासाठी अगदी वेळेवर धाडली,' असें सांगून तो राजास म्हणतो :

'तेव्हां तूं आतां आपल्या मनाला मुळींच खंत वाटूं न देतां परत जा. (आतांपर्यंत उत्तम सेवा करून) तूं गुरुवरील आपली भक्ति प्रकट केली आहेसच. ज्या गोष्टीचें रक्षण शस्त्रानें करतां येण्याजोगें नाही, ती गोष्ट रक्षितां न आल्यास शस्त्रधारी माणसाला मुळींच कमीपणा येत नाही.'

राजा उत्तरतो : 'चराचरांच्या उत्पत्ति, स्थिति आणि लय यांना कारणीभूत असलेल्या शंकरावद्दल मला पूर्ण आदर आहे. पण त्यावरोवरच आजन्म यज्ञ करण्याचें व्रत घेतलेल्या* माझ्या गुरुचें हें धन डोळ्यांदेखत नष्ट होत असतांना त्याकडेहि मीं दुर्लक्ष करणें योग्य होणार नाही. म्हणून तूं मला भक्षण कर, आणि महर्षींच्या या गाईला सोडून दे. दिवस मावळल्यावर हिचं लहानगं वासरूं हिच्यासाठी किती अधीर होईल !'

त्यावर त्या सिंहानें जें हास्य केलें, त्यामुळें त्याच्या शुभ्र, तेजस्वी दाढांचे किरण सर्वत्र फांकून त्या गुहेंतल्या अंधाराचे तुकडे तुकडे झाले. किंचित् हंसून तो सिंह राजास म्हणाला : 'जगाचें एकछत्री स्वामित्व, तारुण्य, तुझें हें राज-विडें शरीर, अशा कितीतरी गोष्टींचा थोड्याशा लाभासाठी त्याग करावयास सज्ज होणारा तूं विचारशून्यच भासतोस मला ! ही तुझी भूतदया म्हणावी, तर असं पाहा, कीं तुझ्या मृत्यूनें ही एक गायच तेवढी सुरक्षित राहिल; पण तोच जर तूं जिवंत राहिलास, तर दीर्घकाळ तुझ्या असंख्य प्रजाजनांचें तूं पित्याप्रमाणें संरक्षण करीत राहशील ! बरं, तुझ्या गुरुजवळ ही एकच गाय असल्यामुळें आणि तुझा अग्नीसारखा तेजस्वी असलेला गुरु अपराधाचे वावतीत अतिशय कडक असल्यामुळें त्याची तुला भीति वाटत असेल, तर आपल्या जवळच्या क्रोडों दुभत्या गाई त्याला देऊन टाकून त्याचा राग घालवणं तुला सहज शक्य आहे ! तेव्हां आपल्या शरीराचा तूं बचाव कर.

* यज्ञ करण्याचें व्रत घेतलेलें असल्यामुळें आहुति देण्यासाठी सदोदित तूप पाहिजे, अन् म्हणून तर कामधेनुची अधिकच गरज !

त्यामुळे तुला कितीतरी कल्याणकारक गोष्टींचा लाभ होईल. तू पृथ्वीवर आहेस इतकाच फरक, नाहीतर संपन्न राज्याला लोक इंद्रपदच म्हणतात.'

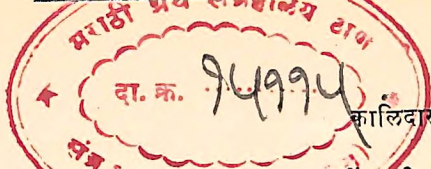
इतके बोलून तो सिंह थांबला. गुहेतून त्याच्या भाषणाचा जो प्रतिध्वनि आला, त्यामुळे हिमालयाने सुद्धा संतुष्ट होऊन अगदी तोच आशय सांगितल्यासारखे वाटले. आधीच तो राजा अतिशय दयाळू, आणि त्यांतच त्या धेनूने आपली घाबरलेली नजर त्याच्याकडे लावलेली ! तेव्हां सिंहाचे तें बोलणें ऐकून राजा म्हणाला :

‘क्षतापासून (इजा होण्यापासून) दुसऱ्यांचें संरक्षण करणारा ’ या अर्थाने क्षत्र (क्षत्रिय) हा शब्द जगांत रूढ झालेला आहे. त्या शब्दांतील अर्थाला जागतां येत नसेल, तर तसल्या राज्यांत तरी काय चव, किंवा अपकीर्तीनें कलंकित झालेल्या प्राणांत तरी काय अर्थ ? दुसऱ्या दुभत्या गाई अर्पण करून ऋषीचा राग घालवावा असं तूं म्हणतोस, पण तें कसं शक्य आहे ? ही नंदिनी सुरभीहून* तिळभरहि कमी नाही, हें लक्षांत असूं दे. तूं तिच्यावर हल्ला केला आहेस, तो केवळ शंकराच्या प्रभावामुळे. म्हणून माझ्या शरीराचा मोवदला देऊन ही मी तुझ्या तावडींतून वाचवावी, हेंच योग्य. त्यामुळे तुलाहि उपवास घडणार नाही, आणि मुनीचेहि कार्य अखंडित चालू राहील !

‘ या देवदारु वृक्षाच्या संरक्षणासाठीं तूं हि खूप परिश्रम करीत आहेस. तूं हि माझ्यासारखाच पराधीन असल्यामुळे तुला बरोबर समजेल, कीं जिचे रक्षण करावयाचें, तो गोष्ट खुशाल नष्ट होऊं देऊन सेवकानें स्वतःला थोडीसुद्धां इजा पोहोचूं न देतां धन्यापुढें उभें राहणें शक्यच नाही. वरं, मी राजा असल्यामुळे शरीरनाशास योग्य नाहीं असें तुला वाटत असेल, तर दयाळू होऊन माझ्या कीर्तिरूपी शरीराचें रक्षण कर ! खरोखर माझ्यासारख्यांना, या नश्वर पार्थिव देहावद्दल कांहींसुद्धां आस्था वाटत नाहीं. हे शिवानुचरा ! थोडेसें संभाषण झालें, कीं त्याला ‘संबंध जडला ’ असें म्हणतात. तो संबंध तुझ्यामाझ्यामध्ये आतां जडला असल्यामुळे तुझा मी संबंधी झालों आहे. माझ्या या मागणीचा तूं अव्हेर करूं नयेस. ’

त्यावर ‘ठीक आहे ’ असें सिंहांनें म्हटल्यावर राजाचा हात एकदम मोकळा झाला. शस्त्रास्त्रें उतरवून त्या राजानें आपला देह एखाद्या मांसाच्या

* सुरभि = नन्दिनीची आई, देवांची कामधेनु.

गोळ्याइतका वेफिकिरीने सिंहाजवळ नेला. 'आतां सिंहाची भयंकर उडी अंगावर पडणार' अशी खाली मान करून अपेक्षा करीत असलेल्या राजाच्या अंगावर स्वर्गातून पुष्पवृष्टि पडली ! पण तरीहि असें काय झालें म्हणून राजानें डोकें वर केलें नाहीं, किंवा कसलीहि हालचाल केली नाहीं. 'बाळा, ऊठ' अशी त्या धेनूची अमृतासारखी गोड आज्ञा जेव्हां त्यानें ऐकली, तेव्हांच तो उठला, आणि पाहतो, तों समोर प्रेमाचा पाऱ्हा फुटलेली गायच आहे, आणि सिंह कुठेहि नाहीं !

कामधेनु प्रसन्न होते

त्यानंतर 'मीं केवळ परीक्षा पाहिली. गुरूवरील तुझ्या भक्तीमुळें आणि माझ्यावरील दयेनें मी तुझ्यावर प्रसन्न झाल्यें आहे, वर माग' असें ती धेनु म्हणाली. राजानें 'पुत्र व्हावा' असा वर मागितल्यावर 'द्रोणांत माझें दूध काढून तें प्राशन कर' अशी तिनें आज्ञा केली. त्यावर राजा म्हणतो,

'हे माते, तुझ्या वांसरानें पिऊन आणि ऋषीच्या होमहवनाला लागेल तें दूध जाऊन उरेल तें दूध मी मग गुरूच्या आज्ञेनें प्राशन करीन. "

लौकरच दिलीप राजधानीस परतला. पुत्रप्राप्तीसाठीं इतके दिवस व्रतस्थ राहिल्यामुळें तो कृश झाला होता. नवीन उगवलेल्या चंद्राप्रमाणेंच आपल्या राजालाहि सर्व प्रजेनें अतृप्त डोळ्यांनीं जणूं पिऊन टाकलें.

'रघू'चा जन्म

त्यानंतर दिलीपाची पत्नी सुदक्षिणा गर्भवती राहिली व कांहीं दिवसांनीं तिला पुत्र झाला. त्याचें नांव रघु. त्याच्या जन्माच्या वेळीं आकाश निरभ्र झालें, वारे मंद व सुखकारक वाहूं लागले, आणि आहुति स्वीकारण्यासाठीं अग्नीच्या ज्वाळा वर्तुलाकार झाल्या. याप्रमाणें सर्वच शुभशकुन झाले, कारण रघूसारख्यांचा जन्म लोकांच्या उत्कर्षासाठींच असतो ! तें तेजःपुंज बालक जन्मल्याबरोबर त्याच्या तेजामुळें रात्रीचे दिवे मंद, अगदीं चित्रांतल्या दिव्यांसारखे दिसूं लागले. अशा पुत्राचा लाभ झाल्यामुळें दिलीप राजाला झालेला आनंद-चंद्रदर्शनानें आलेली भरती जशी महासागराच्या पोटांत मावत नाहीं, तसा-त्याच्या अंतःकरणांत मावेचना ! अशा महोत्सवाच्या वेळीं पूर्वीं सर्व राजवंदी सोडून दिले जात. पण दिलीपाच्या उत्कृष्ट राज्य-

व्यवस्थेमुळे त्यांच्या राज्यांत कोणी कैदीच नव्हता, की ज्याला आनंदामुळे राजानें बंधमुक्त करावें ! तेव्हां इतर कोणास सोडण्याचा प्रश्नच नव्हता. पुत्रजन्मामुळे राजा स्वतः मात्र पितृक्रणाच्या बंधनांतून मुक्त झाला.

रघु थोडा मोठा झाल्यावर प्रथम लिपि शिकून मग वाङ्मयाच्या प्रांतांत शिरला. एखाद्यानें नदींतून समुद्रांत प्रवास करावा ना, तसाच.

युवराज रघु व इंद्र यांची चकमक

योग्य वेळीं दिलीपानें रघूस यौवराज्याभिषेक केला. अश्वाच्या रक्षणाची जबाबदारी त्याजवर सोंपवून दिलीपानें नव्याणव अश्वमेध यज्ञ केले. शंभराव्या यज्ञाचे वेळीं आतां आपलें पद हा हिरावून घेईल, म्हणून इंद्रानें गुप्त रूपानें येऊन रघूच्या सैनिकांदेखत यज्ञाचा अश्व पळविला. त्याच वेळीं सुदैवानें वसिष्ठांची कामधेनु नंदिनी तेथें आलेली दिसली. तिच्या प्रसादानें रघूस इंद्र दिसूं शकला. त्याबरोबर रघु त्याला म्हणतो : 'यज्ञांतला हविर्भाग प्रथम तुला अर्पण केला जातो. तो तूंच माझ्या वडिलांच्या यज्ञकर्मांच्या व्रतांत अडथळा आणतोस ! वास्तविक तूं यज्ञांत विघ्न करणाऱ्या शत्रूंचा नाश करावयाचा, पण उलट तूं स्वतःच धर्माचरणी लोकांच्या कार्यांत विघ्न करतोस ? अशामुळे जगांतलीं सत्कर्मे संपलींच म्हणावयाचीं ! म्हणून या घोड्याला तूं सोडून दे. जगाला सन्मार्ग दाखविणारे तुझ्यासारखे थोर लोक कधीं निघ मार्गाचा अवलंब करीत नाहीत.'

त्यावर इंद्र उत्तर करतो : " राजपुत्रा, तूं म्हणतोस ते बरोबर आहे. पण यशोधनांनीं वाटेल तें करून आपल्या यशाचें रक्षण करावयास नको का ? तुझा पिता यज्ञ करून माझ्या यशावर मात करूं पाहात आहे. 'पुरुषोत्तम' हें नांव जसें एकट्या विष्णूचेंच, 'महेश्वर' हें जसें एकट्या शंकराचेंच, तसेंच 'शतक्रतु' (शंभर यज्ञ करणारा) हें नांवहि केवळ माझेच आहे. हें नांव दुसऱ्याला कधींहि मिळूं शकणार नाही. तेव्हां तुझा हा प्रयत्न पुरे कर. उगाच सगराच्या पुत्रांची जी गति झाली, ती तुझी होऊं देऊं नकोस ! "

हें ऐकून रघु थोडाहि डगमगला नाही. तो बाणेदारपणें इन्द्रास म्हणाला : 'असा तुझा निश्चयच असेल, तर उचल शस्त्र. रघूला जिंकल्याशिवाय तुझा हेतु सफळ होणें शक्य नाही.'

त्यानंतर रघु व इंद्र यांचे कांहीं वेळ युद्ध झाले. रघूने इंद्रास चांगलीच चुणूक दाखविली. शेवटीं इंद्राने उपाय नाहीसे पाहून एक विशेष अस्त्र रघूवर सोडले. 'त्या अस्त्राचा जवरदस्त तडाखा छातीवर बसल्यावर रघु आपल्या सैनिकांच्या अश्रूंचे वर रच भूमीवर पडला ! पण क्षणार्धातच आपली व्यथा झुगारून देऊन तो सैनिकांच्या आनंदाच्या जयघोषावर रच उठला.'

हे रघूचे शौर्य पाहून इंद्रहि संतुष्ट झाला; कारण गुणांची सगळीकडे वाहवाच होते ! इंद्र रघूला म्हणाला, 'माझे हे अस्त्र आजवर तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणीहि सहन केले नाही. म्हणून मी तुजवर संतुष्ट झालों आहे. अश्व-खेरीज काय वाटेले तें माग.' त्यावर 'अश्व सोडणें शक्यच नसेल, तर माझ्या पित्याने त्याशिवायच यज्ञ पूर्ण केल्यावर त्याला त्या यज्ञाचें संपूर्ण फळ प्राप्त होऊं दे' असा रघूने वर मागितला, व इंद्राने तो दिला.

रघु गादीवर येतो

दिलीपानंतर राज्यावर आल्यावर रघूने आपले सिंहासन आणि शत्रूंचा समुदाय - दोहोंवर एकदमच आपली सत्ता प्रस्थापित केली. कित्येक गुणांच्या बाबतींत रघूने आपल्या पित्यावरहि मात केली, आणि त्यामुळे आंब्यांचीं फळे प्राप्त झाल्यावर त्याच्या मोहराचें जसे लोकांना विस्मरण व्हावें, तसा प्रजांनाहि दिलीपाचा थोडा विसर पडला. लोकांना आल्हाद दिल्यामुळे चंद्राचें जसे 'चंद्र', प्रखर तापामुळे सूर्याचें जसे 'तपन', तसेच रघूने आपल्या प्रजांचें रंजन केल्यामुळे 'राजा' हे नांव सार्थ झाले.

पुढे लीकरच पावसाळा संपला. तिकडे इंद्राने आपले धनुष्य (इंद्रधनुष्य) काढून घेतले, आणि इकडे रघूने दिग्विजयासाठीं आपले धनुष्य उचलले. इंद्र आणि रघु दोघांनीहि प्रजेच्या संरक्षणासाठींच आपापलीं धनुष्ये आळीपाळीने हातीं घेतलीं !

रघु आपली सेना पूर्वेकडील समुद्राकडे नेत होता, त्या वेळीं तो शंकराच्या जटेंतून उत्तरणाऱ्या गंगेस घेऊन जाणाऱ्या भगीरथाप्रमाणेच भासला.

वाटेत आपल्याशीं युद्ध करणाऱ्या एका राजाचा रघूने पराभव केला. त्याचें ऐश्वर्य रघूने हिरावून घेतले, पण जमीन बळकावली नाही. दक्षिण दिशेला

सूर्याचिंहि तेज सौम्य होते, पण त्याच दिशेस राहणाऱ्या राजांना रघूचा प्रताप मात्र सहन करतांना आला नाही.

अशा रीतीने आसेतुहिमाचल सर्वत्र विजय मिळवून परत आल्यावर रघूने विश्वजित्* नांवाचा यज्ञ केला. वरोवरच आहे, मेघांप्रमाणेच सज्जनहि जें मिळवतात, तें केवळ देऊन टाकण्यासाठीच !

रघूची सत्त्वपरीक्षा

रघूने विश्वजित् यज्ञ करून त्यांत आपला खजिना पूर्णपणे रिता करून टाकल्यावर कौत्स नांवाचा एक ब्राह्मण त्याच्याकडे आला. नुकतेच आपलें अध्ययन संपवून गुरुदक्षिणा कशी द्यावी या चिंतेत होता तो. त्याला आसनावर बसवून, त्याचा योग्य सत्कार करून, त्याच्या गुरूचें क्षेमकुशल विचारून, रघूने त्याला शेवटीं येण्याचें कारण सांगण्यास विनंति केली. यज्ञांत केलेल्या दानामुळे रघूच्या हातांतलें सुवर्णपात्र जाऊन त्याऐवजीं आतां तेथें मृत्तिकेचेंच पात्र आलें होतें, हें कौत्साच्या नजरेतून सुटूं शकलें नाही. रघूचे प्रश्न ऐकून कौत्स म्हणाला :

‘ राजा, आमचें सर्वत्र क्षेमच समज. तुझ्यासारखा राजा असल्यावर प्रजांना दुःख कसलें असणार ? सूर्य तळपत असतांना लोकांच्या दृष्टीला अंध करावयास रात्र कशी बरें समर्थ होईल ? माननीय लोकांसंबंधींचा तुझा आदर तुझ्या कुळाला साजेसाच आहे. वस्तुतः त्या बाबतींत तूं तुझ्या वाडवडिलांनाहि मागें सारिलें आहेस. मला खेद वाटतो तो इतक्याचकरितां, कीं याचक म्हणून मी तुझ्याकडे आलों, तो येण्याची वेळ टळून गेल्यावर आलों ! आपली सर्व संपत्ति सत्पात्रीं देऊन टाकल्यावर आतां तुझे शरीरच काय तें तुझ्या मालकीचें राहिलें आहे. वनांतील साळीच्या सर्व लोंब्या लोकांनीं काढून नेल्यानंतर उरलेलें पिंजर जसं त्यागानं शोभतं, तसाच तूहि शोभतो आहेस. खरोखर, ही गोष्ट किती योग्य, कीं तूं पृथ्वीचा राजा असून केवळ यज्ञामुळेच तुला अकिंचनत्व प्राप्त व्हावें ! देवांनीं चंद्राची एकेक कला पिऊन टाकल्यावर त्याला प्राप्त झालेली क्षीणता, त्याच्या वृद्धीपेक्षांहि अधिक प्रशंसनीय होय. म्हणून माझ्या

* हा यज्ञ करावयाचा, म्हणजे पृथ्वी जिंकून संपत्ति आणावयाची व ती सर्वच्या सर्व याचकांना देऊन टाकावयाची !

गुरूस द्यावयाचें धन आतां मी दुसरीकडून मिळविण्याचा प्रयत्न करीन. तुझे कल्याण होवो. आपणांत असेल नसेल त्या पाण्याचा वर्षाव करून रिक्त झालेल्या शरद्वृत्तील मेघाजवळ चातकसुद्धां पाणी मागत नाहीं !'

असें म्हणून जावयास निघालेल्या त्याला थांबवून राजा विचारतो : ' विद्वद्वयं ! गुरूला आपणांस कोणती वस्तु किंवा किती धन द्यावयाचें आहे ? ' कौत्स म्हणतो, " माझे अध्ययन पूर्ण झाल्यावर मी गुरूंना गुरुदक्षिणेबाबत विचारलें असतां ' तुझी मजवर असलेली भक्ति हीच माझी दक्षिणा ' असेंच ते मला किती वेळ तरी म्हणाले. पण तरीहि जेव्हां मी आग्रहच करीत राहिलों, तेव्हां त्यांना राग येऊन ' जितक्या विद्या मजजवळ शिकलास, तितके कोटि म्हणजे चौदा कोटि सुवर्ण आण ! ' असें ते म्हणाले. पण आतां तुझ्या हातांतलें पूजापात्र पाहिल्यावर ' प्रभु ' हें नांवच तुझ्याजवळ शिल्लक राहिलें आहे हें मला कळून आलें, आणि मला पाहिजे असलेलें धन थोडेंथोडकें नसल्यामुळें तें तुजजवळ मागावयास मला धैर्य होत नाहीं. " तें ऐकून रघु म्हणतो :

' शास्त्रपारंगत झालेला एक विद्वान गुरुदक्षिणा मागावयास आला, आणि रघुकडून त्याची इच्छा पुरी न झाल्यामुळें तो दुसऱ्या दात्याकडे गेला, असा लोकापवाद मजबद्दल निर्माण होऊं नये म्हणून तूं दोन तीन दिवस येथेंच राहा. तेवढ्यांत तुझा कार्यभाग साधण्याचा मी प्रयत्न करीन. '

ही मागणी कौत्सानें मान्य केल्यावर रघूनें असें पाहिलें, कीं पृथ्वीवरील सर्व संपत्ति आपण आणलेली आहे. म्हणून कुबेरास जिंकून त्याच्याकडून पाहिजे तेवढें द्रव्य आणण्याचा त्यानें संकल्प केला. पृथ्वीवरच नव्हे, तर स्वर्गांतहि संचार करूं शकणारा आपला रथ शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज करून ठेवून त्या रात्रीं रघूनें त्या रथांतच निद्रा घेतली. सकाळीं उठून तो आतां निघणार, तोंच त्याच्या खजिन्यावरच्या अधिकाऱ्यांनीं एक आश्चर्यकारक बातमी निवेदन केली. रघूच्या भांडारामध्ये आकाशांतून सुवर्णाची वृष्टि झाली होती ! मेरुपर्वताच्या एखाद्या टेंकडीप्रमाणें शोभणारी सुवर्णाची ती रासच्या रासच रघूनें कौत्साला घेऊन जाण्यास सांगितलें. त्या वेळीं अयोध्येच्या लोकांनीं दोघांचीहि वाखाणणी केली - गुरूला द्यावयाचें त्याहून थोडेंहि अधिक नको म्हणणारा याचक कौत्स, आणि याचकानें मागितलें त्याहून अधिक देणारा रघु !

सूर्याचिंहि तेज सौम्य होतें, पण त्याच दिशेस राहणाऱ्या राजांना रघूचा प्रताप मात्र सहन करतां आला नाहीं.

अशा रीतीनें आसेतुहिमाचल सर्वत्र विजय मिळवून परत आल्यावर रघूनें विश्वजित्* नांवाचा यज्ञ केला. वरोवरच आहे, मेघांप्रमाणेंच सज्जनहि जें मिळवतात, तें केवळ देऊन टाकण्यासाठींच !

रघूची सत्त्वपरीक्षा

रघूनें विश्वजित् यज्ञ करून त्यांत आपला खजिना पूर्णपणें रिता करून टाकल्यावर कौत्स नांवाचा एक ब्राह्मण त्याच्याकडे आला. नुकतेंच आपलें अध्ययन संपवून गुरुदक्षिणा कशी द्यावी या चिंतेंत होता तो. त्याला आसनावर बसवून, त्याचा योग्य सत्कार करून, त्याच्या गुरूचें क्षेमकुशल विचारून, रघूनें त्याला शेवटीं येण्याचें कारण सांगण्यास विनंति केली. यज्ञांत केलेल्या दानामुळें रघूच्या हातांतलें सुवर्णपात्र जाऊन त्याऐवजीं आतां तेथें मृत्तिकेचेंच पात्र आलें होतें, हें कौत्साच्या नजरेंतून सुटूं शकलें नाहीं. रघूचे प्रश्न ऐकून कौत्स म्हणाला :

‘ राजा, आमचें सर्वत्र क्षेमच समज. तुझ्यासारखा राजा असल्यावर प्रजांना दुःख कसलें असणार ? सूर्य तळपत असतांना लोकांच्या दृष्टीला अंध करावयास रात्र कशी बरें समर्थ होईल ? माननीय लोकांसंबंधींचा तुझा आदर तुझ्या कुळाला साजेसाच आहे. वस्तुतः त्या बाबतींत तूं तुझ्या वाडवडिलांनाहि मागें सारिलें आहेस. मला खेद वाटतो तो इतक्याचकरितां, कीं याचक म्हणून मी तुझ्याकडे आलों, तो येण्याची वेळ टळून गेल्यावर आलों ! आपली सर्व संपत्ति सत्पात्रीं देऊन टाकल्यावर आतां तुझे शरीरच काय तें तुझ्या मालकीचें राहिलें आहे. वनांतील साळीच्या सर्व लोंब्या लोकांनीं काढून नेल्यानंतर उरलेलें पिंजर जसं त्यागानं शोभतं, तसाच तूहि शोभतो आहेस. खरोखर, ही गोष्ट किती योग्य, कीं तूं पृथ्वीचा राजा असून केवळ यज्ञामुळेंच तुला अकिंचनत्व प्राप्त व्हावें ! देवांनीं चंद्राची एकेक कला पिऊन टाकल्यावर त्याला प्राप्त झालेली क्षीणता, त्याच्या वृद्धीपेक्षाहि अधिक प्रशंसनीय होय. म्हणून माझ्या

* हा यज्ञ करावयाचा, म्हणजे पृथ्वी जिंकून संपत्ति आणावयाची व ती सर्वच्या सर्व याचकांना देऊन टाकावयाची !

गुरूस द्यावयाचें धन आतां मी दुसरीकडून मिळविण्याचा प्रयत्न करीन. तुजें कल्याण होवो. आपणांत असेल नसेल त्या पाण्याचा वर्षाव करून रिक्त झालेल्या शरदऋतूतील मेघाजवळ चातकसुद्धां पाणी मागत नाहीं !'

असें म्हणून जावयास निघालेल्या त्याला थांबवून राजा विचारतो : ' विद्वद्भयं ! गुरूला आपणांस कोणती वस्तु किंवा किती धन द्यावयाचें आहे ? ' कौत्स म्हणतो, " माझें अध्ययन पूर्ण झाल्यावर मी गुरूंना गुरुदक्षिणेबाबत विचारलें असतां ' तुझी मजवर असलेली भक्ति हीच माझी दक्षिणा ' असेंच ते मला किती वेळ तरी म्हणाले. पण तरीहि जेव्हां मी आग्रहच करीत राहिलों, तेव्हां त्यांना राग येऊन ' जितक्या विद्या मजजवळ शिकलास, तितके कोटि म्हणजे चौदा कोटि सुवर्ण आण ! ' असें ते म्हणाले. पण आतां तुझ्या हातांतलें पूजापात्र पाहिल्यावर ' प्रभु ' हें नांवच तुझ्याजवळ शिल्लक राहिलें आहे हें मला कळून आलें, आणि मला पाहिजे असलेलें धन थोडेंथोडकें नसल्यामुळें तें तुजजवळ मागावयास मला धैर्य होत नाहीं. " तें ऐकून रघु म्हणतो :

' शास्त्रपारंगत झालेला एक विद्वान गुरुदक्षिणा मागावयास आला, आणि रघूकडून त्याची इच्छा पुरी न झाल्यामुळें तो दुसऱ्या दात्याकडे गेला, असा लोकापवाद मजबद्दल निर्माण होऊं नये म्हणून तूं दोन तीन दिवस येथेंच राहा. तेवढ्यांत तुझा कार्यभाग साधण्याचा मी प्रयत्न करीन. '

ही मागणी कौत्सानें मान्य केल्यावर रघूनें असें पाहिलें, कीं पृथ्वीवरील सर्व संपत्ति आपण आणलेली आहे. म्हणून कुबेरास जिंकून त्याच्याकडून पाहिजे तेवढें द्रव्य आणण्याचा त्यानें संकल्प केला. पृथ्वीवरच नव्हे, तर स्वर्गांतहि संचार करूं शकणारा आपला रथ शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज करून ठेवून त्या रात्रीं रघूनें त्या रथांतच निद्रा घेतली. सकाळीं उठून तो आतां निघणार, तोंच त्याच्या खजिन्यावरच्या अधिकाऱ्यांनीं एक आश्चर्यकारक बातमी निवेदन केली. रघूच्या भांडारामध्ये आकाशांतून सुवर्णाची वृष्टि झाली होती ! मेरुपर्वताच्या एखाद्या टेंकडीप्रमाणें शोभणारी सुवर्णाची ती रासच्या रासच रघूनें कौत्साला घेऊन जाण्यास सांगितलें. त्या वेळीं अयोध्येच्या लोकांनीं दोघांचीहि वाखाणणी केली - गुरूला द्यावयाचें त्याहून थोडेंहि अधिक नको म्हणणारा याचक कौत्स, आणि याचकानें मागितलें त्याहून अधिक देणारा रघु !

त्यानंतर परमसंतुष्ट झालेला कौत्स म्हणतो : ' आपलें कर्तव्य करीत राहणाऱ्या राजाच्या इच्छेपुढें पृथ्वी मान तुकवील यांत काय आश्चर्य ? पण स्वर्गनिंहे तुझे मनोरथ पुरवले, त्यावरून तुझा प्रभाव खरोखर अतर्क्यच वाटतो. राजा, तुला कसलाहि आशीर्वाद दिला, तरी ती केवळ पुनरुत्पत्तीच होईल; कारण, सर्व सुखें मिळविण्यास तूं समर्थ आहेस. तरी पण मी म्हणतो, कीं तुझ्या पित्याला जसा तूं अनुरूप पुत्र लाभलास, तसा तुलाहि तुझ्या गुणांना साजेसा पुत्र मिळो. '

' अज ' राजाचा जन्म

कौत्साच्या आशीर्वादाप्रमाणें राजास जो पुत्र झाला, त्याचें नांव ' अज '. हा अज रूप, शौर्य, गुण इत्यादिकांत आपल्या पित्याहून मुळींच भिन्न नव्हता. जणूं एका दिव्यावरून लावलेला दुसरा दिवाच ! तो मोठा झाल्यावर विदर्भदेशच्या भोज नांवाच्या राजानें ' इंदुमती ' नामक आपल्या बहिणीच्या स्वयंवरासाठीं त्याला निमंत्रण केलें. त्याप्रमाणें अज विदर्भदेशास गेला. दुसऱ्या दिवशीं पहांटच्या वेळेस राजाला उठवण्यासाठीं स्तुतिपाठकांनीं जीं गीतें म्हटलीं, त्यांतल्या कांहीं कल्पना फारच मनोरम आहेत.

प्रभातीं गाइलेलीं स्तुति-गीतें

" राजा ! रात्र सरली, आतां शय्येचा त्याग कर. विधात्यानें या पृथ्वीच्या राज्यकारभाराचें जूं जणूं दोघांवरच टाकलें आहे. तें जूं एका बाजूनें तुझ्या पित्यानें निद्रा न घेतां सतत उचलून धरिलें आहे, आणि दुसरी बाजू खांद्यावर घ्यावयाची जबाबदारी तुजवर आहे. (म्हणून ऊठ).

रात्रीं तूं ' निद्रे ' च्या अधीन झालास, तेव्हां तुजें ' राजलक्ष्मीकडे ' लक्ष राहिलें नाहीं. त्यामुळें आपला पति सवतीच्या सहवासांत असतांना एखादीला अपमान झाल्यासारखें वाटावें, तसें ' राजलक्ष्मीला ' वाटलें. म्हणून ती इतका वेळ तुझ्या मुखाप्रमाणें शोभणाऱ्या चंद्राकडे पाहून आपल्या मनाची अस्वस्थता घालवीत होती. आतां त्या चंद्रांतहि (तो सकाळच्या प्रहरीं निस्तेज झाल्यामुळें) तुझ्या मुखाचें साम्य राहिलें नाहीं ! (लक्ष्मीचा तोहि एक विरंगुळा आतां नाहींसा झाला, म्हणून ऊठ.)

तर आतां, ज्यांत नाजूकशीं चंचल बुबुळें आहेत असे तुझे नेत्र, आणि ज्यांत

भ्रमर हालचाल करीत आहेत अशीं कमळें, दोघांनाहि एकदमच सुंदरसा विकास पावूं दे, आणि एकमेकांसारखें दिसूं दे ! तुझ्या स्वासांत स्वाभाविकपणेंच असलेला सुवासिकपणा दुसरीकडून कां होईना, पण आपणांत आणावा अशी इच्छा असलेला पहांद्वारा वृक्षांचीं शिथिल झालेलीं फुलें देंठापासून हिरावून घेत आहे, आणि अरुणाच्या किरणांनीं उमललेल्या कमळांस स्पर्श करीत आहे.

ज्यांचा अंतर्भाग तांबडा आहे अशा पल्लवांवर पडलेल्या, आणि उज्ज्वल मौक्तिकांप्रमाणें चकाकणाऱ्या दंभविंदूना आतां कमालीचें मनोहरत्व प्राप्त झालें असल्यामुळें ते तुझ्या दांतांची प्रभा ज्यांत मिसळली आहे, अशा तुझ्या अधरोष्ठावरील हास्याप्रमाणें खुलून दिसत आहेत.

तुला अर्पिलेला पुष्पहार आतां कोमेजून गेल्यामुळें त्याची गुंफण विरळ विरळ होत चालली आहे; दिव्यांच्या किरणांचीं वलयें मंद मंद होऊं लागलीं आहेत; आणि गोड बोलणारा हा पिंजऱ्यांतला पोपटसुद्धां तुला जागें करण्याकरितां आम्ही उपयोजित असलेली भाषा पुनः पुनः बोलून दाखवीत आहे. ”

इंदुमती-स्वयंवर

स्वयंवरमंडपांत सर्व आमंत्रित राजे स्थानापन्न झाले असतांना त्या मंडपांत इंदुमती प्रवेश करते. जमलेल्या राजांपैकीं प्रत्येकाच्या कुल, शील, रूप, गुण इत्यादिकांबद्दलची जिला भरपूर माहिती होती, अशी सुनंदा नांवाची द्वारपालिका इंदुमतीबरोबर राहून तिला क्रमाक्रमानें एकेका राजापुढें घेऊन जाई, आणि त्याच्याबद्दलची माहिती सांगून ‘तुझी याला वरण्याची इच्छा आहे काय?’ असा प्रश्न करी. त्या प्रसंगाचें वर्णन करतां करतां कालिदासाची प्रतिभा एके ठिकाणीं आपला विशेषच विलास प्रकट करते :

‘दुतर्फा स्तम्भांच्या रांगा असलेल्या राजमार्गावरून एखादी दीपज्योत पुढें पुढें नेली जात असतांना ज्या खांवासमोर ती येईल तो प्रकाशित होतो, आणि मागचे खांब क्रमानें अंधारांत बुडून जातात. त्याप्रमाणेंच ती इंदुमती ज्या ज्या राजासमोर येई, त्याचा चेहरा (ही आपल्याला वरील या आशेनें) उजळें, आणि मागच्या राजाचा चेहरा काळवंडून जाई.’

या नितान्तरम्य कल्पनेमुळें कालिदासाचें नांव ‘दीपशिखा कालिदास’ असें

पडले होते. हिंडतां हिंडतां अजराजासमोर आल्यावर इंदुमती तेथेच थांबली व पुढच्या राजाकडे जाण्याची तिची इच्छाहि विराम पावली. कारण —

‘मोहरलेल्या आम्रवृक्षाजवळ गेल्यानंतर भमरांच्या पंक्तीला दुसऱ्या वृक्षाकडे जाण्याची इच्छाच होत नाही.’ इंदुमतीने अज राजाला माळ घातल्यावर —

‘मेघांपासून मुक्त असलेल्या चंद्राला ही चंद्रिका प्राप्त झाली; आपल्याला अनुरूप असलेल्या सागरांत या जान्हवीने प्रवेश केला’ असे इतर राजांच्या कानांना बोंचणारे उद्गार, ‘समसमां संयोग’ झालेला पाहून आनंद पावलेल्या नागरिकांनीं तेथे एकमुखाने काढले.

इंदुमतीपासून अज राजाला जो पुत्र झाला, तो म्हणजे रामचंद्राचा पिता दशरथ. ही इंदुमती मूळची एक अप्सरा असून एका ऋषीच्या शापामुळे तिला मानवजन्म प्राप्त झाला होता. शापानंतर प्रार्थना केल्यावर तिला उःशापहि मिळाला, तो असा : ‘केव्हांतरी नारदमुनि आकाशमार्गाने गमन करतील, त्या वेळीं त्यांच्या वीणवरील पुष्पमाला खालीं गळेल. ती इंदुमतीच्या अंगावर पडून ती मनुष्ययोनींतून मुक्त होऊन पूर्ववत् अप्सरा होईल.’

अज-विलाप

ऋषीच्या बोलण्याप्रमाणेच सर्व घडून आले. अज राजाला मात्र या भावी घटनेची कल्पनाहि नव्हती. एक कोमल पुष्पमाला अंगावर पडते काय, आणि त्यामुळे इंदुमतीला मृत्यु येतो काय, या घटनेचा त्याच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला. त्या प्रसंगीं त्याने केलेला हृदयस्पर्शी विलाप म्हणजे कालिदासाच्या लेखणींतून उतरलेला कर्ण काव्याचा एक सुंदर नमुनाच होय.

“त्या वेळीं अज राजाचें स्वाभाविक धैर्य त्याला सोडून गेलें, आणि तो ढसढसां रडला. सगळीकडून तापलेले लोखंडसुद्धां मृदु होतीं, तर मग शरीर धारण करणारांची काय बरें कथा ? शरीराशीं स्पर्श घडल्यामुळे कुसुमेंसुद्धां जर जीव घेऊं शकतात, तर हाय ! कृतान्ताने प्रहार करावयाचेंच ठरवल्यावर दुसरी कोणती गोष्ट त्याला शस्त्राप्रमाणे उपयोगीं पडणार नाही ? ”

किंवा सुकुमार वस्तूचा अन्त करण्यास यम सुकुमार वस्तूचीच योजना करीत

असावा. या बाबतींत पहिलें उदाहरण म्हणजे मला वाटतें दंर्बिदूच्या स्पर्शानें करपून जाणारी कमलिनी हें होय.

अथवा माझें दैव उलटल्यामुळें या पुष्पमालेच्या रूपानें विधात्यानें एक अपूर्व वज्र निर्माण केलें असावें. कारण त्या वज्रानें वृक्ष पाडला नाहीं, तर त्याच्या आश्रयानें असलेल्या वेलीचाच नाश केला !

ही माळ जर जीव घेणारी असेल, तर माझ्या हृदयावर ठेविली असतांना ही मला कां मारीत नाहीं ? ईश्वरेच्छेनुसार कधीं कधीं विषहि अमृत होईल, किंवा अमृतहि विष बनेल, हेंच खरें.

माझ्या हातून कधीं एखादा अपराध घडला, तरी तूं आजवर माझी केव्हांहि अवज्ञा करीत नसस. मग आतां तर मी सर्वस्वीं निरपराधच असतांना एकाएकीं तुला बोलावयाच्याहि लायकीचा नव्हे असं कसं वाटलं बरं ? मीं तुला न आवडणारी गोष्ट करण्याचं आतांपर्यंत कधीं मनांतहि आणलं नाहीं; मग कां बरं सोडून जातेस मला ? पृथ्वीबद्दल म्हणशील, तर मी तिचा केवळ नांवाचाच पति आहे. तुझ्यावर मात्र माझी अगदीं अंतःकरणापासून प्रीति आहे.

(मध्यें दिवस आला, तरी) चंद्राला रात्र पुनः येऊन मिळते; चक्रवाकालाहि त्याच्या प्रियेची पुनः भेट होते. म्हणूनच ते दोघेहि मधला वियोगाचा काळ सहन करूं शकतात. पण तूं कायमचीच गेलेली असल्यानें माझें अंतःकरण कसं बरं पोळणार नाहीं ?

कोंवळ्या पल्लवांची शय्यासुद्धां तुझ्या अंगाला खुपावयाची; तें तुज्जें शरीर आतां चित्तेचा स्पर्श कसा सहन करील बरं ?

तुज्जें सुखदुःख तेंच आपलेंहि असें तुझ्या या प्रेमळ मैत्रिणींना वाटतें; हा तुझा बाळ प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें खुलतो आहे; मी तुझ्यावर एकनिष्ठपणें प्रेम करणारा आहे. पण तुझा हा उद्योग मात्र अति निष्ठुरपणाचा आहे.

तुला नेऊन निर्दय मृत्यूनें माझं काय बरं हिरावून नेल नाहीं ? त्यानं माझी गृहिणी नेली, मला हितोपदेश करणारा सचिव नेला, जिवलग मैत्रीण नेली आणि मजपासून ललितकला शिकणारी माझी प्रिय शिष्याहि नेली !

रामाचा यौवराज्याभिषेक व वनवास

अज राजानंतर दशरथ गादीवर आला. दशरथाची कथा सर्वास माहीत

आहेच. तरीपण रामाला यौवराज्याभिषेक करावयाच्या वेळचा वृत्तान्त कालिदासानें जातां जातांच, पण सुंदर रीतीनें सांगितला आहे.

‘कैकेयीची भीति वाटल्यामुळेच कीं काय, पण जरा (वृद्धावस्था) पांढऱ्या केसांचें रूप घेऊन दशरथाच्या कानाजवळ आली, आणि ‘रामावर राज्यकारभार सोंपव’ असें त्याला म्हणाली. आणि पाण्याचा पाट ज्याप्रमाणें वागेंतील प्रत्येक वृक्षास सुखवितो, त्याप्रमाणें नागरिकांच्या आवडत्या रामाच्या उत्कर्षासंबंधींचा तो वृत्तान्त प्रत्येक नागरिकास आनंद देता झाला. पण कैकेयीनें दुष्टपणाचा वेत करून त्याच्या अभिषेकाची सर्व सामुग्री, दशरथाला दुःखाश्रु गाळावयास लावून विघडवून टाकली ! पावसानें भिजलेल्या जमिनीनें ज्याप्रमाणें विळांतून दोन सर्प बाहेर काढावेत, त्याप्रमाणें भत्यानिं देऊं केलेले दोन वर तिनें राजापुढें ओकले.

प्रथम पित्यानें दिलेली पृथ्वी रामानें रडत रडत स्वीकारली, पण मागाहून ‘वनाला जा’ ही त्याची आज्ञा मात्र तो आनंदानें मान्य करिता झाला. अभिषेकासाठीं मंगल वस्त्रें धारण करतांना, आणि वनास जाण्यासाठीं वल्कलें नेसतांना — दोन्ही वेळीं त्याच्या मुखावरील कान्ति लोकांना एकच असलेली दिसली. पित्यानें सत्यापासून भ्रष्ट होऊं नये, म्हणून सीता आणि लक्ष्मण यांसह त्यानें दण्डकारण्यांत, आणि त्याबरोबरच प्रत्येक सज्जनाच्या हृदयांतहि प्रवेश केला.

रामास विमानांतून दिसलेलीं दृश्यें

पुष्पक विमानांत वसून लंकेहून अयोध्येस परततांना वाटेंतलीं कांहीं स्थळें राम सीतेस दाखवितो :

‘ही ती जागा, कीं जेथें तुझ्या शोधांत मी असतांना जमिनीवर गळून पडलेलें एक नूपुर मला दिसलें. तुझ्या चरणकमलाचा वियोग घडल्याच्या दुःखामुळेच कीं काय, त्यानें अगदीं मौन धरिल्लें होतें ! तुला राक्षसानें ज्या मार्गानें नेलें, तो मार्ग मला या वेळींनीं त्यांना बोलतां येत नव्हतें, म्हणून कृपाळूपणानें आपल्या फांद्यांवरील पल्लव वांकवांकवून दाखविला.

हें पाहा समोर माल्यवान् नांवाच्या पर्वताचें शिखर. मेघांनीं पहिल्या पावसाचा आणि मीं तुझ्या वियोग-दुःखाच्या अश्रूंचा येथें एकाच वेळीं अभिषेक

केला. विमानांतून फार उंचावरून अतिशय बारीक दिसणारी स्वच्छ व शांत प्रवाहाची ही नदी, या पर्वताला वळसा घालतांना पृथ्वीच्या कठांतल्या मौक्तिकमालेसारखीच दिसते.

गंगा-यमुना संगम

गंगा आणि यमुना यांचे प्रवाह एकमेकांत मिसळले असतांना —

“ एखाद्या ठिकाणीं असा भास होतो, कीं शुभ्र मोत्यांच्या आणि इंद्रनील मण्यांच्या जडावाची इथें एक काठीच आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं पाहावें, तर तेथें मधून मधून निळीं कमळें गुंफलेलीं, श्वेतकमळांची माळच असल्यासारखें दिसतें. तिसरीकडे पांढऱ्या शुभ्र राजहंसांच्या थव्यांत नीलहंस मिसळून गेल्याप्रमाणें वाटतात, तर आणखी कोठेंतरी एखाद्या भूभागावर चंदनाचा गालिचा, अन् त्यावर काळ्या अगळें वेलवुट्टी काढल्याचा थाट दिसतो. कुठें कुठें चंद्राचा प्रकाश आणि निरनिराळ्या सांवल्या यांचें मिश्रण झाल्यासारखें आढळून येतें, तर कुठें कुठें शरद् ऋतूतील पांढऱ्या शुभ्र ढगांतून निळें आकाश डोकावत आहेसें वाटतें. एखाद्या ठिकाणीं शुभ्र भस्म चर्चिलेल्या शंकराच्या देहावर कृष्ण-सर्प रूढत असावा, अशीहि कल्पना होते. ”

माय-लेकरांची भेट

अयोध्येस परतल्यावर प्रथम राम-लक्ष्मणांनीं अयोध्येबाहेरील उपवनांत आपणांस भेटावयास आलेल्या कौसल्या-सुमित्रांना पाहिलें. अश्रूंनीं डोळे भरून आल्यानें त्या मातांना आपलीं मुलें स्पष्ट दिसलीं नाहींत, पण त्यांना स्पर्श-सुखाच्या अनुभवावरूनच त्यांची पुरी ओळख पटली. पुत्रांच्या भेटीमुळें त्यांच्या डोळ्यांत उत्पन्न झालेल्या शीतल आनंदाश्रूंनीं आतांपर्यंतच्या वियोग-दुःखाच्या उष्ण अश्रूंना बाजूस सारिलें. उन्हाळ्यामुळें गंगा आणि सरयू यांच्या तापलेल्या पाण्याला हिमालयावरून उतरत आलेल्या थंडगार प्रवाहानें दूर सारावें, तसेंच त्या वेळीं झालें. राम-लक्ष्मणांच्या अंगांवर राक्षसांनीं केलेल्या जखमांचे घण अजून दिसत होते. त्या जखमा अजून ताज्याच असल्याप्रमाणें त्यांना त्या मातांनीं हळुवारपणें स्पर्श केला. क्षत्रियकुलीन स्त्रियांना ‘ वीरमाता ’ ही एरवीं हवीशी वाटणारी पदवी, पण ती त्या मातांना त्या वेळीं तरी नकोशी वाटली ! नंतर ‘ पतीला दुःख देण्यासाठींच आलेली मी अवलक्षणी सीता ’ असें म्हणून

सीतेनें त्या दोघींना वंदन केले. त्यावर ' वाळे, ऊठ. तूहि आपलें चारित्र्य शुद्ध ठेवलेस, म्हणूनच तुझा पति इतक्या मोठ्या संकटांतून पार पडला ! ' असे गोड शब्दच त्या मातांनींहि तिला ऐकवले. आणि ते खोटे होते थोडेच ?

रामास राज्याभिषेक

रामाचा राज्याभिषेक वस्तुतः मातांच्या आनंदाश्रूंनीं सुरू झालाच होता; तो अमात्यांनीं सुवर्णकलशांतून आणलेल्या पवित्र ठिकाणच्या जलांनीं पुरा केला, इतकेंच. निरनिराळ्या नद्या, सरोवरे, समुद्र इ. ठिकाणांहून राक्षस आणि वानर यांनीं आणलेलें पाणी विजयी रामाच्या मस्तकावर - मेघांचें पाणी विजयी विद्याचलाच्या शिखरावर पडावें ना, तसेंच - पडलें.* "

अयोध्येत शिरल्यावर राम राजवाड्याजवळ आला. राजवाड्यांत काळ्या अगुरुचे धूप लाविले होते. तेथें उत्पन्न होणारे धुराचे काळे लोट वाऱ्यानें विस्कळित होत होते. त्यांमुळें वनांतून परत आलेल्या रामानें अयोध्या नगरीची आतांपर्यंत बांधलेली वेणीच सोडल्यासारखें वाटलें.†

अर्थात् तो सत्ताधीशच पडल्यामुळें सीतेच्या वाबतींत त्यानें केलेल्या अत्यंत निर्दयपणाच्या भाषणाला त्याच्या भावांपैकीं कोणी विरोधहि करूं शकला नाही किंवा संमतीहि देऊं शकला नाही. नंतर आपल्या अर्ध्या वचनांत असलेल्या लक्ष्मणाला एका बाजूला बोलावून राम आज्ञा करतो :

त्यानंतर रामानें धर्मानें राज्य करून सर्वास समभावानें व प्रेमानें वागविलें. त्याला स्वतःलाहि कांहीं दिवस मोठ्या आनंदाचे गेले. तेवढ्यांत सीता गर्भवती राहिली, व तिनें ' गंगेच्या तीरावरील तपोवनांना पुनः एकदां भेट द्यावी ' असें आपणांस होत असलेले डोहाळे रामाजवळ व्यक्त केले. पण.....

सीता-त्यागाचा निश्चय

एकदां राजवाड्याच्या गच्चीवरून राम अतिशय आनंदानें अयोध्यानगरीची शोभा पाहत असतां आपल्याविषयीं लोक काय बोलतात तें अजमावण्यासाठीं

* आणि मेघांचें पाणी तरी नद्या, समुद्र, सरोवरे, वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणच्या पाण्यांच्या वाफेनेंच बनलेलें नसतें का ?

† दूर गेलेला पति परत येईपर्यंत साध्वी विरहिणीची वेणी पूर्वी बांधलेलीच राहत असे.

पाठवलेला हेर तेथे आला. रामाने निक्षून विचारल्यानंतर मगच ' राक्षसाच्या घरी राहिलेल्या सीतादेवीच्या स्वीकाराची गोष्ट सोडून बाकी सर्व बाबतींत नागरिक तुझी प्रशंसाच करतात ' असे त्याने उत्तर दिले. पत्नीसंबंधीच्या या लोकनिंदेचा आघात झाल्यामुळे रामाचे हृदय, लोखंडाच्या घणाने ठोकल्यावर तापलेले लोखंड जसे शतधा विदीर्ण होते, तसे झाले. शेवटी दुसरा उपाय नाहीसे रामाला वाटल्यावर तो तिचा त्यागच करावयाचे ठरवितो. भावांना बोलावून तो म्हणतो, " ही निष्पाप आहे हे मला माहित आहे, पण लोकापवाद मला फार महत्त्वाचा वाटतो. शुद्ध असलेल्या चंद्रावर पडणारी पृथ्वीची छाया म्हणजे चंद्राचे तें एक दूषणच, असे लोक समजत नाहीत का ? म्हणून सीतेला टाकण्याचे मी ठरवले आहे. ह्या माझ्या निश्चयाला तुम्हीं उगीच दयावंत होऊन विरोध करू नये. "

" डोहाळे सांगतांना तपोवनांत जाण्याची आपली इच्छा तुझ्या वहिनीने मजजवळ व्यक्त केलीच आहे. तेव्हां तू तिला रथांतून त्या मिषानेच घेऊन जा, आणि वाल्मीकीच्या आश्रमापाशी गेल्यावर तेथे तिला टाकून ये. "

लक्ष्मण सीतेस घेऊन जातो

" पित्याच्या आज्ञेने परशुरामाने आपल्या आईवर एखाद्या शत्रूप्रमाणे प्रहार केला होता, हे लक्ष्मणाने ऐकले होते. म्हणून त्याने वडील भावाची ती आज्ञा मान्य केली; कारण वडील माणसांच्या आज्ञेवर विचार करित बसावयाचे नसते ! त्यानंतर राम आपले डोहाळे पुरवीत आहे हे कळून सुखावलेल्या सीतेला रथांत घालून लक्ष्मण निघाला. वाटेत रम्य रम्य ठिकाणे लागलीं. त्या वेळी ' माझा प्रियकर माझं प्रियच करणार आहे ' या कल्पनेने सीता किती आनंदांत होती ! पण त्या वेळी विचारीला माहित नव्हते, की तो तिचा प्रियकर आतां स्वर्गांतला ' कल्पवृक्ष ' राहिला नसून तिच्या बाबतींत नरकांतला घातक ' असिपत्रवृक्ष * ' झाला होता ! लक्ष्मण जे भावी दुःख तिजपासून लपवीत होता, ते तिला तिच्या उजव्या डोळ्याने लवून सांगितले. त्या डोळ्याला आतां प्रियकराचे दर्शन कायमचेच पारखे झाले होते ! तो अपशकुन झाल्या

* तरवारीच्या पात्यांप्रमाणे पाने असलेला नरकांतील एक वृक्ष.

बरोबर सीतेचें मुखकमल तत्क्षणीं कोमेजून गेलें. “ रामाचें त्याच्या भावासह क्षेम असो ” हाच विचार प्रथम विचारीच्या मनांत आला !

पुढील कल्पनेला तोड सांपडणें खरोखरच कठीण :

वडील भावाच्या आज्ञेनें त्या पतिव्रता स्त्रीला वनांत टाकावयास निघालेल्या लक्ष्मणाला पुढें आडव्या येऊन ठाकलेल्या गंगेनें आपले लाटारूपी हात उंच करून जणूं विरोधच केला ! ”

गंगापार होईपर्यंत लक्ष्मणाच्या तोंडून एक शब्दहि बाहेर फुटला नव्हता. आतां नाइलाजानें त्यानें आपल्या वाणीवरील प्रभुत्व कसें वसें परत मिळविलें. त्याचा घसा आंतून अगदीं दाटून आला होता. प्रलयकालचा मेघ पृथ्वीवर दगडांचा अशुभसूचक मारा करतो, तशीच लक्ष्मणानें राजाची आज्ञा एकदांची ओकून टाकली. * त्याबरोबर झंझावाताच्या आवातानें एखाद्या वेलीच्या अंगावरील फुलें गळून पडून ती स्वतः आपल्या जन्मदात्या धरणीवर आदळावी, त्याप्रमाणें त्या अपमानाच्या धक्क्यानें सीतेच्या अंगावरील दागिने गळून पडले. आणि तीहि आपल्या जन्मदात्या धरणीवर कोसळली. ● आणि धरणीमातेनें दयाळू अंतःकरणानें तिला त्या वेळीं पोटांत घ्यावें ! पण नाही. ‘ इक्ष्वाकुकुलांत उत्पन्न झालेला, आणि स्वतःचेंहि थोर आचरण असलेला पति तुला एकाएकीं कसा टाकून देईल ? ’ अशी शंका आल्यामुळेंच कीं काय, सीतेच्या आईनें- धरणीनेंहि - तिला त्या वेळीं तरी थारा दिला नाही !

सीता मूर्च्छित होती तोंवर तिला दुःखाची जाणीव नव्हती, पण शुद्धी- वर आल्यावर मात्र ती अन्तःकरणांत होरपळली. लक्ष्मणाच्या प्रयत्नांनीं आलेली जाग, तिला मूर्च्छेपेक्षांहि अधिक दुःखद झाली ! त्या वेळीं त्या आर्य- स्त्रीनें - अपराध नसतानाहि आपल्याला हृद्पार करणाऱ्या पतीबद्दल एक अवाक्षरहि काढलें नाही. कायमचें दुःख भोगण्यासाठींच जन्माला आलेल्या आपल्या स्वतःलाच पापी समजून तिनें स्वतःचीच पुनः पुनः निंदा केली ! त्या-

* मेघाकडून आपण सदैव कारुण्य अपेक्षितों. लक्ष्मण तर सीतेवर निस्सीम भक्ति करणारा ! अशा विश्वासू मित्रानेंच जर प्राणवातक कठोरपणा दाखविला, तर त्याला काय म्हणावें ?

● पतीनें त्याग केल्यावर स्त्रीला आईच्या मांडीशिवाय कशाचा आसरा ?

नंतर लक्ष्मणानें तिला धीर दिला; वाल्मीकींच्या आश्रमाकडे जाण्याचा मार्ग सांगितला; आणि 'देवि, मी सर्वस्वीं परावलंबी आहे, भावाच्या आज्ञेमुळें मीं कठोरपणा दाखविला, त्यावद्दल मला क्षमा कर.' असें म्हणून तो तिच्यापुढें नम्र झाला. सीता त्याला उठवून म्हणाली, "बाळ, मी तुझ्यावर रागावले नाहीं, तूं चिरंजीव हो. तूं आपल्या वडील भावामुळें पराधीन आहेस, हें मला माहीत आहे. सासूवाईना माझे प्रणाम सांग, आणि त्यांना म्हणावें, की आपल्या मुलाचा अंश माझ्या पोटांत आहे, त्याचें शुभचिंतन करीत असा. आणि माझ्या सांगण्यावरून त्या राजालाहि तूं कळव, कीं :

सुप्रसिद्ध 'सीता-सन्देश'

"तुझ्या डोळ्यांदेखत मी अग्नींतून शुद्ध म्हणून निघाल्यें असतांनाहि केवळ ऐकीव लोकनिदेमुळें तूं माझा त्याग केलास, हें तुझ्या विख्यात कुळाला शोभलें का? पण जाऊं दे. तुझी बुद्धि नेहमीं कल्याणच चिंतणारी असल्यामुळें तूं माझ्या वावतींत लहरीपणानें वागशील अशी शंका मीं घेणें योग्य होणार नाहीं. हा माझ्याच पूर्वजन्मींच्या पातकांत वज्राघाताप्रमाणें दारुण असा परिपाक झाला असेल! पूर्वीं एक वेळ अशी होती, कीं त्या वेळीं तूं चालत आलेल्या राज्यलक्ष्मीला झुगारून घनाला गेलास. आतां त्या राज्यलक्ष्मीचा तूं स्वीकार केल्यामुळें तिला स्वाभाविकच मोठेपणा प्राप्त झाला, आणि तुझ्या घरांत मी राहत्यें हें तिला सहन झालें नाहीं! पूर्वीं आपण वनांत राहत असतांना राक्षसांनीं ज्यांच्या पतींना त्रास दिला, अशा तपस्विनीचें—अर्थात् तुझ्या कृपे-मुळेंच—मी आश्रयस्थान झाल्यें होत्यें. आतां तीच मी, तूं आपल्या वैभवानें तळपत असतांनाहि दुसऱ्याकडे आश्रयासाठीं कशी वरें जाऊं? वरं, तुझ्या कायमच्या वियोगामुळें आतां माझे हें जीवित कवडी किमतीचें झालें असतांना मीं त्याची पर्वा केली असती असं तुला वाटतं का? पण तुझा अंश माझ्या पोटांत आहे, आणि त्याचें रक्षण करणें अवश्य आहे. ती अडचण नसती, तर मीं तेव्हांच माझ्या जिवाचें वरेंवाईट करून टाकलें असतें. तर आतां प्रसूती-नंतर मी तपश्चर्या करीत. हेतु हाच, कीं पुढील जन्मीं देखील मला तूच भर्ता मिळावास; पण त्यांत तुझा वियोग मात्र नसावा! वर्ण आणि आश्रम यांचें पालन करणें हाच राजाचा धर्म म्हणून मनूनें सांगितलें आहे. म्हणून मला

जरी तू हद्दपार केलेलें असलेंस, तरी त्या राजधर्माप्रमाणें तू मला तपस्व्यांच्या बरोवरीनें वागविलें पाहिजेसच. ”

‘ठीक आहे’ म्हणून तिचा वरील सन्देश घेऊन लक्ष्मण निघाला. तो अगदीं दिसेनासा झाला, तेव्हांच त्या सीतेनें दुःखाचा भार असह्य झाल्यामुळें एखाद्या शोकार्त टिटवीप्रमाणें आक्रोश केला. त्या वेळीं तिच्याशीं समदुःखी झालेल्या त्या अरण्यांतहि एकच आकान्त माजला ! मोरांनीं आपला नाच, वृक्षांनीं आपलीं फुलें आणि हरिणींनीं तर तोंडांत उचलून घेतलेले तृणाचे घांसहि टाकून दिले !

वाल्मीकि सीतेस घेऊन जातात

सीतेचा आक्रोश कानीं पडून दयाळू वाल्मीकि तेथें आले, व तिचें सांत्वन करून तिला आपल्या आश्रमाकडे घेऊन गेले. इकडे लक्ष्मण अयोध्येच्या राजवाड्यांत येऊन पोंचल्यावर ‘आतां तरी रामाला सीतात्याग केल्याबद्दल पश्चात्ताप झाला असेल काय ?’ अशी उत्सुकता त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली, आणि सीतेनें केलेल्या विलापापर्यंतची सर्व हकीकत त्यानें रामास निवेदन केली. ती ऐकून हिमबिंदूचा वर्षाव करणाऱ्या पौष मासांतील चंद्राप्रमाणें राम एकदम अश्रु ढाळूं लागला. बरोबरच आहे, कारण सीतेचा त्याग त्यानें केवळ अपवादाला भिऊनच केला होता, मनापासून नव्हे.

सीतेचा त्याग केल्यानंतर रामानें दुसरें लग्न केलें नाहीं, तर तिचीच प्रतिमा जवळ ठेवून यज्ञयाग केले. हा वृत्तान्त हळूहळू सीतेच्या कानापर्यंत गेला, आणि तो ऐकून त्यागाचें दुःखहि तिनें कसें वसें कां होईना, पण सहन केलें.

उपमा कालिदासाचीच

कालिदासाचीं इतर काव्यें आणि नाटकें एकाहून एक सरस असलीं, तरी मुलांच्या मनावर संस्कार होण्याच्या दृष्टीनें मला रघुवंशच त्यांतले त्यांत अधिक योग्य वाटल्यामुळें मीं त्यांतीलच बहुतेक उत्तमोत्तम स्थळें निवडून तीं तुम्हांपुढें सादर केलीं. ‘रघुवंशा’ च्या वर दिलेल्या भागांवरून त्यांतील कित्येक काव्यगुणांची कल्पना तर तुम्हांला येईलच, पण त्याबरोबर ‘उपमा कालिदासस्य’ असें एका कवीनें कालिदासाबद्दल कां म्हटलें आहे तेंहि तुम्हांला पूर्णपणें कळेल. त्याच्या अत्यंत समर्पक उपमांमुळें ओवी जशी ज्ञानेशाचीच,

किंवा अभंगवाणी जशी तुक्याचीच, तशी उपमाहि कालिदासाचीच, असे उद्गार आपणांसहि काढावेसे वाटल्यावांचून राहणार नाहीत.

यानंतर कालिदासाच्या बाकीच्या ग्रंथांपैकीं जातां जातां ओझरतेंच दर्शन घेऊन आपण त्याचा निरोप घेऊं या.

कुमारसंभव

‘कुमारसंभव’ हें रघुवंशाच्या आधींचें महाकाव्य. त्याच्या प्रारंभीच हिमालय पर्वताचें भव्य आणि प्रभावी वर्णन आहे :

‘उत्तर दिशेस देवतांचें अधिष्ठान असलेला ‘हिमालय’ नांवाचा पर्वतराज आहे. पूर्व आणि पश्चिम, दोन्ही सागरांत ठाण मांडून बसलेला तो म्हणजे सर्व पृथ्वीला मोजण्याचा जणू एक दंडच !

अपरिमित रत्नांची खाण असलेल्या त्या हिमालयाचें सौंदर्य हिमामुळें लवमात्र कमी झालें नाहीं. चंद्राच्या किरणांमध्ये जसा त्याचा कलंक, तसाच असंख्य गुणांच्या समुदायामध्ये एखादा दोष कोठल्या कोठें लोपून जातो.

मेघ त्या शैलेंद्राच्या कमरेइतक्या उंचीपर्यंतच संचार करूं शकतात; म्हणून पावसाचा त्रास टाळण्यासाठीं सिद्ध पुरुष आणि देवता त्याहूनहि उंच जाऊन जेथें ऊन पडतें, अशा त्याच्या शिखरांचा आश्रय करतात.

दिवसाला भिऊन आपल्या गुहांमध्ये दडलेल्या अंधाराला तो हिमालय सूर्यापासून संरक्षण देतो. शरण आलेला कितीहि क्षुद्र असो, थोर माणसें त्याला फार आपलेपणानें वागवतात, हेंच खरें.

‘चमरी’ नांवाच्या हरिणी, चंद्रकिरणांप्रमाणें शुभ्र केंस असलेल्या व चामरांप्रमाणें शोभणाऱ्या आपल्या शेंपट्या हलवून हिमालयाचें ‘गिरिराज’ हें नांव सार्थ करतात.

हा अर्थात् हिमालयवर्णनापैकीं थोडासाच भाग आहे. तारकासुर नांवाचा दैत्य प्रबळ होऊन देवादिकांनाहि पीडा देत होता. त्याला जिंकण्यासाठीं योग्य अशा सेनापतींची देवांना आवश्यकता होती. तो भावी सेनापति म्हणजे शंकर-पार्वतींच्या पोटीं आलेला ‘कुमार.’ याबद्दलचीच सविस्तर हकीकत या महाकाव्यांत आल्यानें त्याला ‘कुमारसंभव’ हें नांव दिलें गेलें.

रति-विलाप

रघुवंशांतील 'अजविलाप' आपण माहीत करून घेतला. 'कुमारसंभवां'त तसाच सुंदर 'रतिविलाप' आहे. आपल्या तपश्चर्ये'त विघ्न करणाऱ्या मदनास शंकरानें जाळून भस्म केल्यानंतर मदनाची पत्नी रति हिनें विलाप केला. प्रथम दुःखावेगानें ती मूर्च्छितच पडली. सावध होतांच 'सख्या, तूं जिवंत आहेस ना?' असें म्हणत ती उठली, आणि समोर पाहाते, तो तिला जमिनीवर मानवी आकाराचें नुसतें भस्मच दिसलें ! तें पाहून ती पुनः शोकाकुल झाली, जमिनीवर गडबडां लोळत, केंस अस्ताव्यस्त मोकळें सुटलेले, अशा अवस्थेंत तिनें विलाप करून सभोंवतालच्या भूमीलाहि जणूं समदुःखीच करून सोडलें. " विलासी लोकांचें बावतींत सौंदर्यामुळें उपमान होऊन वसलेल्या तुझ्या शरीराची आतां ही दशा झाली असतांना देखील माझं हृदय विदीर्ण कसं होत नाही ? स्त्रियांचें हृदय खरोखर कठीणच होय. पूर्वीं तूं मला न आवडणारें असें कांहींहि केलें नाहीस, किंवा मीहि तुझ्या मनाविरुद्ध कधीं वागल्यें नाहीं. मग तुझ्यासाठीं शोक करणाऱ्या या रतीस, विनाकारणच कां वरं दर्शन देत नाहीस ? ' तूं माझ्या हृदयांत वास करितेस ' असं तूं मला मागें नेहमीं म्हणत असस; पण तें सर्व खोटेच असलें पाहिजे ! कारण हें तुझं म्हणणें केवळ वरवरचं नसतं, तर आतां तूं 'अनंग' (शरीररहित) झाला असतांना (तुझ्या हृदयांत असणाऱ्या) मला कशी कसलीच इजा झाली नाही ? ' अशा प्रकारचे पुष्कळ शोकोद्गार काढून रतीनें शेवटीं स्वतःला अग्नींत जाळून घेऊन पतीचा सहवास मिळवावयाचें ठरवलें. तें ठरवल्यानंतरहि ती म्हणते :

'जिवलगा, तुझ्या मांगोमाग जरी मी येत असल्यें, तरी देखील एक कलंक माझ्या नांवाला आतां कायमचाच जडला. तो म्हणजे हा, कीं क्षणभरच कां होईना, पण मदनामागें रति जीव धरून राहिली होती ! "

त्यानंतर तिचें सांत्वन करण्यासाठीं मदनाचा सखा वसन्त तेथें आला. त्याला पाहून तर तिला आणखीच भडभडून आलें; कारण आपल्या माणसा-समोर दुःखाला जणूं द्वार खुलें करून मिळण्यासारखें होतें ! 'माझ्या अग्नि-प्रवेशाची तयारी करून मला माझ्या पतीजवळ पोहोंचव' अशी वसन्ताला विनंति करतां करतां ती म्हणते :

‘चंद्रिका (चंद्राची प्रभा) चंद्राबरोबरच नाहीशी होते; विद्युल्लता मेघासहच लयास जाते. याप्रमाणे ‘स्त्रिया पतीच्याच मार्गाने जातात’ हे तत्त्व जड वस्तूनीसुद्धा मान्य केलेले आहे.

यानंतर रति सहगमन करणार, तोंच ‘ब्रह्मदेवाच्या शापामुळे मदनास ही स्थिति प्राप्त झाली; शंकर जेव्हां पार्वतीशीं विवाह करील त्या वेळीं मदनाला पुनः पूर्ववत् जिवंत करील; म्हणून तोंपर्यंत तू आपल्या देहाचे रक्षण कर; कारण ‘सूर्यानें पाणी शोषून घेतले, तरी नदी ग्रीष्म ऋतूनंतर पुनः प्रवाहाशीं संयोग पावते’ अशी आकाशवाणी झाली. त्याबरोबर रतीनें सती जाण्याचा विचार सोडून दिला, आणि दिवसाची चंद्रकोर ज्याप्रमाणे प्रदोषाची (रात्रीच्या वेळेची) घाट पाहते, त्याप्रमाणे ती वियोगाचा काळ संपावयाची प्रतिज्ञा करीत बसली.

पार्वतीची सत्त्वपरीक्षा

पुढे पार्वतीनें शिवाच्या प्राप्तीसाठीं हिमालयाच्या ‘गौरी’ नामक शिखरावर अतिशय घोर तप केले. ती तपश्चर्या करीत असतांनाच एक तेजस्वी ब्रह्मचारी त्या तपोवनांत आला. पार्वतीनें त्याचा अतिथि म्हणून सत्कार केल्यावर तिची विचारपूस करितां करितां तो पुढील प्रश्न करितो :

‘तुझा जन्म पाहावा तर ब्रह्मदेवाच्या कुळांत झालेला; रूप पाहावे तर तुजमध्ये जणू त्रैलोक्याचे सौंदर्य एकवटल्याप्रमाणे वाटते; ऐश्वर्याचे सुख तर शोधून मिळणार नाही इतके तुजजवळ आहे, आणि तारुण्यहि आहे ! मग तपश्चर्येचे फळ तरी याहून निराळे असे काय असणार ? तारुण्यांतच भूषणांचा त्याग करून वृद्धावस्थेस साजेसे वल्कल तू कां धारण केलं आहेस ? आतांच कोठे जिनें चंद्र आणि तारका प्रकट केल्या आहेत अशी रात्र एकदम अरुणास गांठण्याच्या स्थितीपर्यंत जाऊन पोहोचते का ? तू स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करीत असशील, तर तुझे श्रम अनाठायी आहेत, कारण तुझ्या पित्याचे प्रदेश म्हणजे देवांचीच वसतिस्थाने आहेत ! बरं, पति मिळविण्यासाठीं उत्सुक असशील, तर त्याला हे तप कशाला ? रत्न हे स्वतः कुणाला शोधायला जात नाही, तर त्यालाच शोधीत सर्वजण येतात !

‘हं, तूं निश्वास टाकलास त्यावरून समजलं, कीं वरप्राप्तीसाठींच तुझी ही धडपड असावी, पण तरीहि माझं मन संशयांतच पडत आहे. तूं ज्याची प्रार्थना करणें अवश्य आहे असा वस्तुतः कोणी नाहीच; मग तूं प्रार्थना करूनहि तुला मिळणार नाही असा कोण असणार ? तेव्हां तप करकरून किती श्रमशील ? मजजवळहि तपश्चर्येचा सांठा आहे, त्यापैकीं निम्मा तूं घे आणि इच्छित वर मिळव. पण कोण आहे वरं तो ? ’

हा प्रश्न ऐकून पार्वती लज्जित झाल्यामुळें कांहीं बोलूं शकली नाही. तिनें खूण केल्यावरून तिच्या मैत्रिणीनें सांगितलें, कीं हिला शंकर पति हवा आहे. त्यावर तो ब्रह्मचारी म्हणतो :

‘हं,’ माहित आहे शंकर. त्याच्या प्राप्तीची तूं इच्छा करतेस ? सदा अमंगळ वस्तूंचा हव्यास धरणारा तो. त्याच्या नादीं तूं लागावंस, याला मान डोलवावयास धजत नाहीं आपलं मन ! प्रथम हेंच पाहा, कीं लग्नाच्या वेळीं पवित्र सूत्र बांधलेला तुझा हा हात; त्याला शंकराच्या सर्पचिं वेष्टन असलेल्या हाताचा आधार कसा बरं सहन होईल ? तूं स्वतःच विचार कर. नववधूनें पांघरावयाचा रेशमी शेला, आणि रक्ताचे थेंब ज्यांतून गळत आहेत असें हत्तींचे कातडे—या दोन गोष्टी एकत्र शोभण्याजोग्या तरी आहेत का ? प्रासादांत फुलें अंथरलेल्या भूमीवरूनच ज्यांनीं संचार करावा अशीं हीं तुझीं पाउलें; त्यांनीं जेथें मृतांचे केंसच सर्वत्र पसरलेले आहेत अशा श्मशानांतून हिंडावं, या गोष्टीला खरोखर कोणी शत्रूदेशील संमति देणार नाहीं. आणखी एक गंमत पाहा. गजेन्द्रावर आरूढ व्हावयास योग्य असलेली तूं जर शंकराच्या म्हाताऱ्या बैलावर जाऊन बसलीस, तर थोर लोक तें पाहून हंसावयासच लागतील ! सध्यां शंकराच्या प्राप्तीच्या इच्छेमुळें दोघीजणींची अगदीं कींव येण्याजोगी परिस्थिति झाली आहे : एक ती वंद्राची तेजस्वी कला, आणि दुसरी लोकांच्या डोळ्यांस चांदण्याप्रमाणें सुखवणारी तूं ! त्या शंकराचें रूप पाहावें तर त्याला आहेत तीन डोळे. संपत्ति आहे म्हणावं, तर तो पडला दिगंबर ! वरांमध्ये ज्या गोष्टी असाव्या लागतात, त्यापैकीं एखादी तरी शंकरामध्ये आहे का ? तेव्हां ही असली अनिष्ट वासना सोडून दे तूं. कुठें तो तसला शंकर, अन् कुठें सुलक्षणी असलेली तूं ! ’

ब्रह्मचान्याचे हे उद्गार ऐकून संतप्त झालेली पार्वती म्हणते : 'तुला शिवाची नीट माहिती दिसत नाही, म्हणूनच तू असं बोलतो आहेस. जे मंदमति असतात, तेच महात्म्यांच्या अलौकिक आणि अगम्य वागणुकीची निंदा करतात ! शिवाजवळ कांहीं नसूनहि तो सर्व संपत्ति निर्माण करणारा आहे; इमशानांत वास्तव्य करणारा असूनहि तो त्रैलोक्याचाहि नाथ आहे: त्याचें रूप भयंकर असूनहि त्याला सर्वजण 'शिव' म्हणतात. म्हणून शंकराचें खरें स्वरूप लोकांना समजत नाहीं हेंच खरं. शरीर दागिन्यांनीं सजवलेलं आहे, कीं सर्पांचं वेष्टन असलेलं आहे; हत्तीचं कातडं पांघरलेलं आहे, कीं रेशमी वस्त्र परिधान केलेलं आहे; कवटीनें युक्त आहे, कीं मस्तकावर चंद्रकोर धारण करणारं आहे - कांहीं निश्चितपणें सांगतांच येणार नाहीं; कारण सारं विश्वच त्याचं मूर्त स्वरूप आहे ! त्याच्या अंगाच्या स्पर्शानं पावन झालेलं भस्म देव देखील मस्तकाला लावतात. संपत्ति नसलेल्या आणि वृषभावर बसणाऱ्या त्याचे चरण ऐरावतावरून जाणारा इंद्रहि वंदितो ! पण वाद कशाला ? तू एकलं असशील तसाच सर्वस्वीं असेना का तो ! माझ्या मनाची भक्ति त्याच्यावरच जडली आहे; आणि माझ्यासारखी स्वच्छंदीपणानें वागणारी, लोकनिंदेची पर्वाच करीत नाहीं. पण हे सखि, हा ब्रह्मचारी पुनः कांहीं तरी बोलूं इच्छितो, असं दिसतं. कारण त्याचा वरचा ओठ स्फुरतो आहे. म्हणून तू त्याला अधिक बोलूं देऊं नकोस. जो महात्म्यांची निंदा करतो तोच नव्हे, तर जो त्या निंदकाचें बोलणें ऐकतो, तोहि पापाचाच भागीदार होतो.'

किंवा 'मी इथून जात्येंच कशी !' असं म्हणून धांदलीनं ती तिथून निघाली; तोंच त्या ब्रह्मचान्यानें - साक्षात् भगवान् शंकरच होता तो - एकदम प्रकट होऊन हंसत हंसत पार्वतीचा हातहि धरला ! त्याला पाहिल्याबरोबर पार्वतीची जी अवस्था झाली, ती विचारूं नका. वाटेंत पर्वत आडवा आल्यामुळें गोंधळलेल्या नदीप्रमाणें ती तेथें धड उभीहि राहिली नाहीं, किंवा तेथून गेलीहि नाहीं !

त्यानंतर 'तू मला आपल्या तपश्चर्येनं जणूं विकतच घेतलंस. आजपासून मी तुझा दास झालों असं समज' असं शिवानं म्हटल्यावर तिचा सारा शीण एकदम नाहींसा झाला. फळ मिळाल्यावर क्लेश हे कधीं क्लेश वाटतात का ?

शाकुंतल

‘ काव्याच्या निरनिराळ्या प्रकारांत नाटक हा प्रकार रम्य, आणि सर्व नाटकांत शाकुंतल रम्य ’ असें एक संस्कृत कवि म्हणतो, कैक परदेशी भाषांतून शाकुंतलाची भाषांतरें झालीं, व तीं केवळ भाषांतरेंच वाचून परदेशचे रसिक परम संतोष पावले. आपल्या मराठींत शाकुंतल अवतरलें असेल, यांत नवल तें काय ? मराठी शाकुंतलाचे गंधर्व नाटक मंडळीनें कैक प्रयोग केले, व कांहीं दिवसांपूर्वी शाकुंतलावर बोलपटहि निर्माण झाला. मूळ नाटकाच्या व या बोलपटाच्या सौंदर्यांत फारच अंतर आहे; पण मला म्हणावयाचें आहे तें इतकेंच, कीं भाषांतरें, नाटकाचे प्रयोग, बोलपट इत्यादींमुळें शाकुंतल बऱ्याच अंशानें लोकांच्या फार परिचयाचें झालेलें आहे. कालिदासाच्या शाकुंतलाची सुंदरता तपशीलवारपणें दर्शवावयास या पुस्तकांत आतां मुळींच अवसर नाही. त्या सुंदरतेचे कांहीं कवडसे अवलोकूनच आपल्याला सध्यां समाधान मानून घ्यावयाचें आहे.

कण्वाच्या तपोवनांत दुष्यंताच्या रथाला पाहून घाबरून पळणाऱ्या मृगाचें वर्णन किती सुंदर आहे ! दुष्यंत म्हणतो :

“ पाहा, जोरजोरानें पळत असल्यामुळें हा हरिण भूमीवर थोडा आणि अघांतरीच जास्त, असा चालला आहे ! आपल्या मागून घेणाऱ्या रथाकडे तो वारंवार मोठ्या ऐटबाजपणें मान बळवून नजर टाकतो आहे; बाण आपल्या अंगावर येऊन पडेल या भीतीनें त्यानें आपल्या शरीराचा बराचसा मागचा भाग पुढल्या भागांत घुसवल्यासारखें वाटत आहे; आणि श्रमामुळें त्याचें तोंड उघडें पडल्यामुळें त्यानें अर्धवट खाल्लेले तृणांकुर खालीं गळून पडून त्यांनीं त्या हरिणाचा सारा मार्ग व्यापून टाकला आहे ! ”

“ लगाम सैल सोडल्याबरोबर रथाचे हे घोडे, हरिणाचा वेग त्यांना बिलकुल खपत नसल्यासारखे धांवताहेत. धांवतांना त्यांच्या शरीराचा पुढचा भाग खूप लांब झाल्यासारखा वाटतो, आणि त्यांच्या डोक्यावरील चवऱ्यांचे तुरे अगदीं निश्चल दिसत आहेत. त्यांचे कानहि स्तब्ध उंच उभे राहिले असून, त्यांनीं स्वतः उडवलेले धुळीचे कण देखील त्यांना उल्लंघून पुढें जाऊं शकत नाहीत. ”

“ रथ अतिशय वेगांत असल्यामुळे कोणतीहि गोष्ट मला एक क्षणभरसुद्धां जवळहि असल्यासारखी वाटत नाही, किंवा लांबहि आहेशी वाटत नाही. जे प्रथम पाहिल्याबरोबर सूक्ष्म वाटते. त्याचा आकार एकदम मोठा होतो; जें अधून मधून त्रुटित किंवा खंडित असते, तें तत्काळ अखंड झाल्यासारखें भासते; आणि जें स्वभावतःच वांकडे तिकडे आहे, तेंहि एकदम सरळच आहेसें दिसते ! ”

चौथा अंक

‘ सर्व नाटकांत शाकुंतल रम्य होय ’ हें म्हणणारा कवि पुढें असें म्हणतो कीं, ‘ त्या शाकुंतलांत देखील चौथा अंक रम्य आणि चौथ्या अंकांतहि चार श्लोक फार रम्य आहेत. ’ चौथ्या अंकांत मुख्यत्वेकरून शकुंतलेचा सासरीं जाण्याचा प्रसंग वर्णिला आहे. तिचें जाणें अगदीं जवळ येऊन ठेपल्यावर कण्व म्हणतो :

‘ आज शकुंतला जाणार, म्हणून हृदयाला कशी हुरहुर वाटते आहे. कंठ दाटून आल्यामुळे माझा आवाजहि बदलून गेला असून, काळजीमुळे नेहमींच्या कर्तव्यांत लक्षच लागेनासें झालें आहे. अहो, माझ्यासारख्या वनवासी माणसाचें मनसुद्धां प्रेमामुळे जर इतकें व्याकुळ होऊन जातें, तर गृहस्थाश्रमी लोकांवर जेव्हां कन्येचा वियोग होण्याचा दुःखद प्रसंग ओढवतो, तेव्हां त्यांना किती बरं यातना होत असतील ! ’

शकुंतला आश्रमांतून निवावयाचे वेळेस तपोवनांतील वृक्षलतांना उद्देशून कण्व म्हणतो : ‘ तुम्हांला पाणी घालून तुमची तहान भागवावयाचे आधीं आपण स्वतः पाणी प्यावं असं जिला कधीं वाटलं नाही; जिला दागिन्यांची आवड असून देखील तुम्हांवरील प्रेमामुळे जिनें तुमचे पल्लव कधीं खुडून घेतले नाहीत; तुम्हांला पहिलें फूल येण्याचे वेळीं जिला अतोनात आनंद व्हायचा, ती ही शकुंतला सासरीं चालली आहे; तिला सर्वांनीं निरोप द्यावा. ’

निघतां निघतां शकुंतलेला आपण प्रेमानें वाढवलेल्या ‘ वनज्योत्स्ना ’ नांवाच्या एका वेलीची आठवण होते. त्या वेलीचा निरोप घेतांना ती म्हणते : ‘ वनज्योत्स्ने, तूं आम्रवृक्षाला मिठी घालून बसली आहेस, तरी पण तुझ्या ज्या फांद्या - नव्हे जे हात - माझ्या बाजूला आल्या आहेत, त्यांनींच मला

आलिंगन दे." नंतर ती प्रियंवदा आणि अनसूया या आपल्या दोन मैत्रिणींना म्हणते : ' आतां हिला (या वेलीला) मी तुमच्या ह्वालीं करून जात्यें. त्यावर अश्रूंनीं त्यांचे डोळे भरून येऊन त्या तिला विचारतात : ' पण आम्हां दोघींना तूं कोणाच्या ह्वालीं केलंस ? '

तितक्यांत तपोवनांतली एक हरिणी शकुंतलेला दिसल्याबरोबर ती कण्व-ऋषींना म्हणते : ' बाबा ! आपल्या आश्रमाच्या आसपास हिंडणारी ही गरोदर हरिणी जेव्हां सुखरूपपणें प्रसूत होईल, तेव्हां ती गोड बातमी मला कळवायला कोणी तरी पाठवा, बरं का ? ' अन् हें ती म्हणते आहे, तोंच चालतां चालतां तिला अडखळल्यासारखें होऊन ' कोण बरं हा माझ्या ओच्यांत घोंटाळतो आहे ? ' अशी ती पृच्छा करते. त्यावर कण्व तिला सांगतो :

' हें तूं पोटच्या पोराप्रमाणें मानलेलें हरिणाचें पाडस तुझा माग सोडायला तयार नाहीं. मागें एकदां दर्भाचीं तीक्ष्ण टोकें याच्या तोंडाला वोंचलीं असतांना तूं त्या जखमांवर इंगुदी वृक्षाचें जखम भरून काढणारें तेल सोडलें होतेंस, आणि याला तूं आजवर मुठी मुठी धान्य खायला घालून वाढवलें आहेस. '

त्या हरिणाच्या पाडसाकडे पाहून शकुंतला म्हणते : ' मी तुझा सहवास सोडून निघाल्यें आहे; मग कां उगीच माझ्या मागें येतो आहेस ? तुझी आई तुला जन्म दिल्याबरोबर परलोकीं गेली. तिच्यावांचूनहि तूं आतांपर्यंत वाढलासच ना ? मग आतां मी तुला सोडून गेल्यें, तर बाबा घेतील तुझी काळजी ! ' त्यानंतर कण्व दुष्यंताला व शकुंतलेला, दोघांनाहि एकेक सुंदर संदेश देतो. थोड्याच वेळानें कण्वाची परत जाण्याची वेळ येते, तेव्हां त्याला कडकडून मिठी मारून शकुंतला म्हणते : ' बाबा ! तपश्चर्या करकरून तुमचं शरीर अगदीं थकून गेलं आहे. तेव्हां माझी फार आठवण काढीत वसूं नका, बरं ! '

शेवटीं शकुंतला दिसेनाशी झाल्यावर कण्व एक सुस्कारा टाकून म्हणतो : हं:, बरं झालं. शकुंतलेला पतिगृहीं पाठवल्यामुळें आतां मला स्वस्थता मिळाली. कारण :

" कन्या हें बोलून चालून परक्याचेंच धन. तिला आज तिच्या पतीकडे पाठवल्यामुळें माझं हें अंतःकरण, दुसऱ्याची आपणांकडे असलेली ठेव परत केल्यावर जसं अगदीं हलकं, निश्चित व्हावं, तसं झालं आहे. "

फ्रेंच विद्वानाचा हर्ष

शेवटच्या अंकांत दुष्यंताला आपला स्वतःचाच मुलगा मारीच ऋषीच्या आश्रमांत सिंहाच्या पिलाशीं दांडगाई करीत असतांना दिसतो. हा आपलाच पुत्र आहे, याची त्याला ओळख नसते; पण त्याच्या खोड्या व मिस्किलपणा पाहून दुष्यंताचें अंतःकरण त्याच्याकडे विलक्षण ओढ घेतें, व तो म्हणतो :

“ अगदीं हवासा वाटतो बुवा हा बंडखोर मुलगा मला ! अगदीं सहज, कांहीं कारण नसतांना हंसल्यामुळें ज्यांच्या दांतांच्या कुंदकळ्या थोड्याशा डोकावत आहेत, वर्णोच्चार अस्फुट असल्यामुळें ज्यांची बोलण्याची पद्धत मोठी मजेदार वाटते, घडील माणसांच्या मांडीवर चढून बसावयास जे सदोदित उत्सुक असतात, अशा मुलांना आपल्या अंगांखांद्यांवर खेळवून त्यांच्या अंगच्या धुळीनें जे मलिन होतात, ते खरोखर धन्य होत. ”

कालिदासाचें शाकुंतल वाचतां वाचतां शेजी नांवाच्या एका फ्रेंच विद्वानाच्या नजरेंत हें वरील वर्णन आलें, तेव्हां त्याला कमालीचा आनंद होऊन तो अक्षरशः नाचूं लागला. मुलांनों, जागेच्या अभावीं कालिदासाच्या 'शाकुंतला'तील फारच थोडीं सौंदर्यस्थळें मीं तुम्हांस दाखविलीं. मेघदूत, मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीय वगैरे त्याच्या कलाकृतींचा तर मी नुसता नामोल्लेख करण्यापलीकडे कांहीं करूं शकलों नाहीं. तुम्ही मोठे झाल्यावर तुम्हांला पुरेसें संस्कृत येत असलें, तर उत्तमच; पण तें येत नसलें, तर कालिदासाच्या काव्य-नाटकांचीं निदान भाषांतरें तरी वाचल्यावांचून मुळींच राहूं नका. भारतातील कवींचा जो खरोखर कोहिनूरच म्हटला पाहिजे; परदेशांतील महाकवींनीं देखील ज्याची अगदीं मुक्तकंठांनें प्रशंसा केली, त्याच्या वाङ्मयाची ओळख भाषांतरांतूनहि आपण करून घेतली नाहीं, तर तें आपणांस शोभेल का ? अगदीं अलीकडे एक फार थोर कवि म्हणून ज्यांना जगानेंहि नांवाजलें, ते आपल्या भारताचे लाडके सुपुत्र डॉ. रवींद्रनाथ टागोर कालिदासास उद्देशून लिहिलेल्या आपल्या एका कवितेंत म्हणतात :

रवींद्रनाथांची आदरांजलि

“ दिव्य प्रभाव असलेला एक स्वर्गीय वृक्ष खुलून दिसतो आहे, आणि त्याच्याभोंवतीं हा रमणीय कुञ्ज आहे. कविराजा ! तेंथें यौवनाच्या सिंहा-

“कालिदासा ! तेथें तूं राजा आणि तुझी राणी (कविता) यांशिवाय कांहीहि नाही.” रवींद्रनाथ टागोर.

सनावर* तूंच आपल्या प्रियेसह (कवितेसह) विराजमान झाला आहेस. कालिदासा ! हें सारें जग म्हणजे तुझ्या पायांखालील एखाद्या रत्नखचित चौरंगाप्रमाणें वाटत असून, या अनंत आकाशानें तुझ्याच मस्तकावर जणूं सोनेरी छत्र धरलें आहे. सहा ऋतूंच्या मिषानें या सहा अप्सराच तुझ्याभोंवतीं नृत्य करीत फेर धरीत आहेत. ☆ सदैव नवीनच असलेल्या पात्रांमधून नवीन नवीन रंगदार मद्यांचा तुजवर वर्षाव करून त्या अप्सरा सदैव तरुणच असलेल्या तुझी तहान भागवीत आहेत. कोठेंहि दुःख नाही, यातना नाही, किंवा कोणी चिटपांखळ्हांहि दिसत नाही. तुझ्या राणीशिवाय कांहीं एक नाही; तूंच राजा शोभतो आहेस.”.....

..... “ सुख, दुःख, आशा, निराशा, इत्यादि द्वन्द्वें आम्हांस सदैव सतावीत असतात. हे सर्वकाळच्या कवीश्वरा ! आमच्याप्रमाणें तुला या द्वंदांचा उपसर्ग कधींच पोहोंचला नाही का रे ? तुझ्या वेळीं राजघराण्यांतून कांहीं कृष्णकारस्थानें कधींहि चालत नसत, कीं बेसावध लोकांच्या पाठीत खंजीर वगैरे खुपसून कोणी हल्लेहि करीत नव्हते ? निष्ठुर दैन्य, अपमान वगैरेंनीं तुला कधींच पीडा दिली नाही, कीं अंधरुणांत दुःखानें तळमळून तूं एखादी रात्र डोळ्याला डोळा न लागतां घालवली नाहीस ? अर्थात् हीं सर्व दुःखें आमच्या-प्रमाणेंच तुझ्याहि पाठीमागें असलींच पाहिजेत. पण त्या सर्वांना पाताळीं दडवून तुझ्या रम्य कवितेनें त्यांच्या अगदीं मस्तकावर स्वच्छन्दानें विहार केला. संकटें, शोक, दारुण व्यथा, इत्यादिकांचा डाग तुझ्या कवितेला जरासुद्धां लागलेला दिसत नाही. संसारसागराचें मन्थन केल्यावर जें प्राणघातक विष तुझ्या वाटचाला आलें, तें सर्व तूं मुकाट्यानें पिऊन टाकलेंस; पण अमृताचे जे असंख्य तुषार उडाले, त्यांचा मात्र तूं भोंवताळच्या जगावर वर्षाव केलास ! ”

☆☆☆

* आतां तूं अजरामर झाला आहेस, हा भावार्थ.

☆ कालिदासाचें ‘ ऋतुसंहार ’ काव्य या ठिकाणीं सूचित केलें आहे. त्या काव्यांत सहाहि ऋतूंचीं वर्णनें आहेत. या ठिकाणीं टागोरांना ‘ काळाचा क्रम चालूच आहे, पण तूं अजरामर आहेस, ’ हें सुचवावयाचें आहे.

ग्रंथ उपलब्ध असून ते लोकप्रियहि आहेत; पण ते कवि नक्की कोणत्या काळीं होऊन गेले, किंवा त्याचें स्वतःचें चरित्र काय होतें, याबद्दलची माहिती मिळूच शकत नाही! मात्र ज्या मूठभर कवींच्या बाबतींत बऱ्याच निश्चित स्वरूपाची माहिती उपलब्ध आहे, त्यांपैकीं सुदैवानें बाणभट्ट हा एक आहे. हा साधारणपणें इ. स. ५७५ ते ६५० या दरम्यान होऊन गेला.

बाणाचे ग्रंथ

बाणभट्टानें लिहिलेले दोन सुप्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'हर्षचरित' आणि 'कादंबरी.' हे दोन्ही ग्रंथ प्रचंड असून दुर्दैवानें बाणाच्या हयातींत त्यांपैकीं कोणताच पुरा होऊं शकला नाही. 'कादंबरी' हा ग्रंथ बाणभट्टाचा मुलगा भूषण बाण यानें लिहून पूर्ण केला.

'हर्षचरित' हा ग्रंथ बाणभट्टानें बहुधा आधीं लिहिलेला असावा. या ग्रंथाचा मुख्य विषय 'हर्षचरित' या नांवावरूनच समजण्यासारखा आहे. इतिहास-प्रसिद्ध 'वर्धन' घराण्यांतील श्रेष्ठ राजा 'हर्षवर्धन' याचें चरित्र मुख्यत्वेकरून यांत कथन केलेलें आहे. हा ग्रंथ आठ 'उच्छ्वासां'त (प्रकरणांत) विभागला असून, पहिल्या दोन उच्छ्वासांत बाणानें आपल्याच वंशाची माहिती व आपलें पूर्वचरित्र दिलीं आहेत.

बाणभट्टाचा 'कादंबरी' हा ग्रंथ काव्यगुणांच्या दृष्टीनें लोकांचा अधिक आवडता. 'हर्षचरिता'चें मुख्य कथानक चरित्रात्मक, म्हणजे ऐतिहासिक स्वरूपाचें आहे, तर 'कादंबरी'च्या मूळ कथेचा बराचसा भाग बाणभट्टानें 'गुणाढ्य' नांवाच्या कवीच्या 'बृहत्कथा' नामक ग्रंथांतून घेतला असला, तरी तो सर्वस्वीं काल्पनिक स्वरूपाचाच आहे. 'कादंबरी' तलें कथानक फार गुंतागुंतीचें आहे. मुख्य कथेंत कित्येक उपकथा गुंफल्या असून, ग्रंथांत मुख्य पात्रांच्या दोन दोन, तीन तीन जन्मांच्या हकीकती आलेल्या असल्यामुळें कथानकाची, विशेषतः या जन्मांतला अमका म्हणजे मूळचा कोण याची संगति लावतांना सर्वसामान्य वाचकाची मजेशीर धांदल उडते.

पांडित्याबरोबरच सौंदर्यहि

साध्यासुध्या वाचकास घोंटाळ्यांत पाडण्यास कथानकांतील पुष्कळशीं

गुंतागुं. हे जसे एक कारण आहे, तसेच बाणाने आपल्या ग्रंथभर आपल्या गाढ विद्वत्तेच्या व आपल्या असामान्य भाषाप्रभुत्वाच्या विस्मयचकित करून टाकणाऱ्या कसरतीचेच प्रदर्शन केले आहे, हेहि अतिशय महत्वाचे असे कारण आहे. भारतांतील भाषा घस्तुतः संस्कृतला अतिशय जवळ; पण भारतीय वाचकाचाहि जर कादंबरी वाचतांना गोंधळ उडतो, तर संस्कृतपासून दूर असलेल्या परदेशी भाषा बोलणाऱ्या अभ्यासकांची 'कादंबरी' चांगलीच दुर्दशा करून सोडील यांत नवल तें काय ? म्हणूनच 'वेवर' नांवाचा एक युरोपीय विद्वान् कादंबरीतील पांडित्याच्या प्रदर्शनामुळे आणि अलंकारांच्या गर्दीमुळे अगदीं वैतागून गेला आणि त्या भारतांत त्यानें - अर्थात् अविचारानेच - पुढील उद्गार काढले : 'बाणाचें गद्य म्हणजे एक हिंदुस्थानी जंगलच असून त्या जंगलांत माजलेल्या झुडपांतून कोणाहि प्रवाशाला मार्ग काढणें दुरापास्त होतें; आणि प्रयत्न करून त्यानें मार्ग काढला, तरी जातां जातां अपरिचित शब्दांच्या रूपानें येणाऱ्या दुष्ट रानटी पशूंनीं गांठ पडून तो अगदीं भयभीत होऊन जातो !'

'वेवर'च्या या उद्गारांत अगदीं थोडेंसें तथ्य आहे; नाहीं असें नाहीं. पण हिरे हस्तगत करण्यासाठीं ते खाणींतून उकरून काढण्याचे परिश्रम पडले, किंवा मोत्यें मिळवण्यासाठीं पाणबुड्यांना समुद्रांत खोलवर बुड्या माराव्या लागल्या, तरी त्यांमुळे हिऱ्याचें हिरेपण किंवा मौक्तिकाचें मौक्तिकपण नाहींसें होत नाहीं, हेहि तितकेंच खरें. इतर कांहीं नाटककारांशीं तुलना करितां कै. गडकऱ्याचें लिखाण कित्येकदां शब्दपांडित्य-प्रधान व अतिरंजित वाटतें, म्हणून गडकऱ्यांचीं नाटकेच लोकांना आवडणार नाहींत किंवा त्यांच्या आदरास पात्र ठरणार नाहींत असें विधान करणें जसें सर्वथैव चुकीचेंच होईल, तसेंच बाणाच्या ग्रंथांत पांडित्याचेंच अवडंबर फार असल्यामुळे त्याच्या कादंबरीतील सौंदर्यहि लोकांना रमविणार नाहीं, असें म्हणणेंहि अगदीं गैरच होईल.

'बाणा'च्या भाषेतील जे विशेष पाहून वाचक प्रथमदर्शनीं विचकतो. त्यांपैकीं एक म्हणजे खूप लांब लांब समास. कांहीं कांहीं ठिकाणीं त्याचा एकेक सामासिक शब्द दोन ओळींहून लांब आहे ! शब्दप्रमाणें त्याच्या वाक्यांची लांबीहि भरपूर असून कोठें कोठें एकेका वाक्यानें कांहीं पानें व्यापलीं आहेत.

संस्कृत साहित्य-शास्त्रकारांनीं गद्य वाङ्मयांत ओज * हा गुण प्रामुख्याने असला पाहिजे असें प्रतिपादन केलेले असल्यामुळे शास्त्रकारांनीं केलेलीं गद्य वाङ्मयाचीं लक्षणें हें बाणास आपल्या ग्रंथांतून प्रदीर्घ समास उपयोजावयास एक प्रमुख कारण झालें असलें पाहिजे. पण आश्चर्याची गोष्ट ही, कीं त्याचे समास इतके लांब असूनहि त्या समासांतील आधींच्या शब्दांचा पुढील शब्दांशीं असलेला संबंध अगदीं स्पष्टपणें कळून येणारा असल्यामुळे या सामाजिक शब्दांचा अर्थ लवकर व सहज लागतो. आणि पुष्कळसे लांब लांब समास वापरून झाल्यावर मग मधून मधून बाण अगदीं लहान लहान शब्द व कमालीचीं लहान लहान वाक्यें वापरतो. याचें वर्णन करतांना कोणा एका लेखकानें बहुधा पुढील स्वरूपाचा दृष्टान्त दिल्याचें मला स्मरतें : बाणाच्या समासांच्या लांब लांब बोगद्यांतून गेल्यावर मग अगदीं छोटे छोटे शब्द व तशींच वाक्यें लागलीं, म्हणजे विश्रंतीसाठीं धापा टाकाव्यात, तसें वाटतें. आणि अशीं लहान लहान शब्दांचीं व वाक्यांचीं स्थळें फार रमणीय व परिणामकारक आहेत.

कपिंजलानें केलेला विलाप

आपला जिवलग मित्र पुंडरीक मरण पावलेला पाहून कपिंजल विलाप करतो :

“हाय, ठार झालों मी. हाय, पार जळालों मी. हाय, फसवलें मला (काळानें) हाय, काय संकट येऊन कोसळलें हें ! बा तपा ! आज तूं निराधार झालास. हे सरस्वति, आज तूं विधवा झालीस. बा सत्या ! तूं अनाथ झालास. मित्रा ! माझी वाट पाहा. मीहि तुझ्या मागोमाग येतो. कसा बरं एखाद्या ओळख नसलेल्या माणसाप्रमाणें मला एकदम सोडून चाललास ? कुठून बरं तुझ्यामध्ये हा इतका निष्ठुरपणा उत्पन्न झाला ? सांग, तुझ्यावांचून मी कोठें जाऊं ? कुणाची प्रार्थना करूं, किंवा कुणाला शरण जाऊं ? अगदीं अंध झालों आहे मी. दाही दिशा मला शून्य वाटताहेत. (आतां) अर्थ उरला नाही माझ्या जीवितांत. तप करण्याचीहि आवश्यकता राहिली नाही. जगांत कांहींहि आनंद

* पुष्कळसे लांब लांब समास असणें हें ‘ओजा’ चें लक्षण.

† कारण पुंडरीक खरा तपस्वी होता.

नाहीं. मी कोणाबरोबर हिंडूं ? कोणाशीं वोलूं, किंवा कोणाशीं वार्तालाप करूं ? ऊठ तूं, उत्तर दे मला ! मित्रा, कुठं रे गेलं तुज्जं माझ्यावरच तें प्रेम ? ”

लक्ष्मीची चंचलता

‘ लक्ष्मी ’चा चंचल स्वभाव पुढीप्रमाणें वर्णिला आहे : ‘ ही लक्ष्मी मिळवली, तरी तिचें रक्षण करणें महाकर्म कठीण. ती कधीं ओळखदेख ठेवीत नाहीं; कुळाच्या मोठेपणाकडे पाहात नाहीं; परंपरेला* अनुसरीत नाहीं; स्वभाव पाहात नाहीं; बुद्धिमत्तेला जुमानीत नाहीं; पांडित्याचें ऐकत नाहीं कीं कधीं सद्वर्तनाला जपत नाहीं. गुणवान् माणसाला तो अपवित्र असल्याप्रमाणें ती स्पर्शहि करीत नाहीं; थोर व धैर्याच्या मनुष्याला अमंगल समजून त्याला विशेष मानीत नाहीं; सज्जनाकडे एखाद्या अपशकुनाप्रमाणें पाहातहि नाहीं; कुलीनाला एखाद्या सापाप्रमाणें अवमानिते; शूराला कांट्याप्रमाणें टाळते, एखाद्या वाईट स्वप्नाप्रमाणें ‘ दात्या ’ची आठवण ठेवीत नाहीं; नम्र माणूस पापी असल्याप्रमाणें समजून त्याच्याजवळ जात नाहीं; आणि मानी मनुष्याला वेडा मानून ती त्याचा उपहास करिते. ’

शुकनासाचा उपदेश

राजपुत्र चंद्रापीड यास यौवराज्याभिषेक झाल्यानंतर त्याच्या वडिलांचा वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध मंत्री शुकनास ह्यानें त्याला केलेला उपदेश सुप्रसिद्ध आहे. वर लक्ष्मीच्या चंचलतेचें जें वर्णन दिलें आहे, तें त्या उपदेशापैकींच आहे. त्यांतलाच पुढील भाग प्रत्येकानें मनन करण्यासारखा आहे. “ राजकुमारा, तूं असें वागावयाचा प्रयत्न करावास, कीं ज्यायोगें लोकांकडून तुझा उपहास होणार नाहीं, सज्जन तुझी निंदा करणार नाहींत, वडील माणसें तुझा धिःकार करणार नाहींत, मित्र तुला टोमणें मारणार नाहींत, किंवा विद्वान् लोकांना तुझ्याबद्दल वाईटहि वाटणार नाहीं, तूं असें वागावेंस, कीं दुराचरणी लोक तुझीं कृत्यें उजेडांत आणूं शकणार नाहींत, धूर्त तुला फसवणार नाहींत, स्त्रिया तुला भुलवणार नाहींत, लक्ष्मी तुझा त्याग करणार

* म्हणजे कांहीं पिढ्या आपण या घराण्यांत राहिलीं आहों म्हणून पुढेंहि तसेंच राहावें, असा इमानीपणाहि तिच्यांत नाहीं.

नाहीं, मद तुला नाचवणार नाही, विषयोपभोग तुला आकृष्ट करणार नाहीत, किंवा सुखहि तुला सोडून जाणार नाही. तूं स्वभावतःच पुष्कळ धीराचा आहेस, आणि तुझ्या पित्यानेंही तुजवर पुष्कळ संस्कार केले आहेत. ज्याचें मन चंचल असेल आणि जो फारसा विवेकी नसेल अशालाच पैशामुळें मद उत्पन्न होऊं शकतो, हेंहि खरें. पण तुझ्या गुणांतच मला आनंद वाटतो, म्हणून तुला मी इतकं सांगत वसलों आहे. आणि वारंवार मला तुला हेंच सांगावसं वाटतं, कीं ही उच्छृंखळ लक्ष्मी विद्वान्, जाणत्या, धैर्यवान्, कुलीन आणि प्रयत्न करणा-या मनुष्याला देखील दुर्जन बनवून सोडते. तुझा पिता तुला करीत असलेल्या मंगल यौवराज्याभिषेकाचा तूं पुरेपूर अनुभव घे. तुझ्या घराण्यांत परंपरेनें चालत आलेली आणि तुझ्या पूर्वजांनीं धारण केलेली राज्याची जबाबदारी तूंहि अंगावर घे. शत्रूंचीं मस्तकें वांकव आणि आपल्या वांधवांची मान उंच कर. या अभिषेकानंतर दिग्विजयास सुस्वात कर, आणि ही सर्व पृथ्वी तुझ्या पित्यानें एकदां जिंकलेली असली, तरी ती तूं पुनः जिंक. आपल्या प्रतापाचें संवर्धन करावयाचा हा तुझा काळ आहे. ज्याचा प्रताप उत्कर्षास पोहोंचला आहे, असाच राजा एखाद्या सिद्ध पुरुषाप्रमाणें जें बोलतो त्याप्रमाणें घडून येतें. ”

कल्पनेची गरुडभरारी

वरील उदाहरणांवरून कोणीं असा गैरसमज मात्र होऊं देऊं नये, कीं वाणाची कादंबरी म्हणजे केवळ उपदेशामृतच पाजणारा ग्रंथ आहे. कित्येक ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रकारचीं वर्णनें करतां करतां वाणाची कल्पनाशक्ति इतकी भरारी मारते, कीं ती पाहून कल्पनेच्या सृष्टींत विहार करावा तर वाणानेंच, असेच उद्गार कोणाच्याहि मुखांतून निघल्यावांचून राहूं नयेत. शूद्रक नांवाच्या राजाचा वैभवानें डोळे दिपवून टाकणारा दरबार भरला आहे; त्यांत रत्नखचित सुवर्णकिरीट घातलेले त्याचे मांडलिक राजे आपापल्या स्थानीं विराजमान झालेले आहेत; अशा वेळीं एक सुंदर युवती त्या दरबारांत प्रवेश करिते. त्या वेळच्या वर्णनांतील पुढील कल्पना पाहा :

“ मांडलिक राजांच्या मुकुटांतील तेजस्वी रत्नांमध्ये त्या सुंदरीचीं प्रतिबिंबे पडलेली होती. त्यामुळें त्या मांडलिकांनीं शूद्रक राजाची मूर्तिमंत आज्ञाच आपल्या डोक्यावर धारण केली आहे असें वाटत होतें. ”

जाबालीच्या आश्रमांत एकदां रवि अस्ताचलावर उतरला, त्या वेळीं :
 'स्नान केलेल्या मुनींनीं सूर्याला रक्तपुष्पांसहित अर्घ्य देतांना जो रक्तिमा
 भूमितलावर अर्पण केला, तोच जणू काय तिकडे आकाशांतील सूर्यानें धारण
 केला !'

थोड्या वेळानें रात्र झाली, तेव्हां : " अस्ताचलावरून सूर्य खालीं पश्चिमे-
 कडील समुद्रांत पडला, त्या वेळीं जो पाण्याच्या तुषारांचा समूह वेगानें वर
 उडाला, तोच जणू काय तारांगणाच्या रूपानें आकाशानें धारण केला. "

एका अरण्यांतील प्रभातकाळाचें वर्णन :

'पहांटच्या संधिप्रकाशानें तांबडा झालेला चंद्र पश्चिमेकडील समुद्राच्या
 किनाऱ्यावर उतरत होता. पांढऱ्या शुभ्र दिसणाऱ्या दिशा विस्तार पावत
 होत्या. तारांगण म्हणजे आकाशाच्या रत्नखचित फरसबंदीवरील फुलांची
 पखरण असल्याप्रमाणें दिसत असून, सूर्याचे तांबडेलाल किरण म्हणजे जणू
 माणकाच्या फडांच्या केरसुण्या भासत होत्या, आणि त्या केरसुण्यांनीं तीं फुलें
 झाडून टाकलीं जात आहेत असेंच वाटत होतें ! उत्तरेकडे कललेले सप्तर्षि
 जणू संध्या करावयास मानससरोवरामध्ये उतरावयास चालले होते. अरण्यांत
 दंर्वांबिदूंची वृष्टि पडत होती; मोरांचे कळप जागे झाले होते; सिंह जांभया
 देऊं लागले होते. उदयगिरीच्या शिखरावर असलेल्या सूर्याला उद्देशून तें वन
 आपल्या पल्लवांच्या ओंजळींनीं जणू फुलांचा अर्घ्य देत होते; तपोवनांतील
 यज्ञकुंडांतून धुराचे लोट उत्पन्न होऊं लागले होते; रात्र संपल्यावर दंर्वांबिदु
 आणि उमलणाऱ्या कमळांतील मधुर्बिदु यांमुळें जडपणा आलेला पहांटवारा
 हळूहळू वाहूं लागला होता. ज्यांचें पल्लव हलत आहेत अशा वेलींना नृत्य
 शिकवण्याचा त्या वाऱ्याला छंद होता, व फुलांचा सुगंध वाहून तो भ्रमरांच्या
 समुदायाला संतुष्ट करीत होता. कमळांच्या ताटव्यांचे जणू भाट असणारे
 भृंग हुंकार देऊं लागले होते; गवत न उगवलेल्या जमिनीवर झोंपल्यामुळें
 ज्यांच्या अंगावरील लव धुळीनें मलिन झाली आहे असें हरिण हळूहळू डोळे
 उघडूं लागले होते; वनचर प्राणी इस्ततः संचार करूं लागले होते; पंपा-
 सरोवरावरील कलहंसांचा श्रवणमधुर कोलाहल प्रसृत होत होता; रानांतील
 हत्तींच्या कानांच्या तालाच्या ठेव्यावर मोर नाचूं लागले होते;.....

हैं वर दिलेलें वर्णन म्हणजे कादंबरींतील प्रभातवर्णनाचा कांहीं भाग आहे. दंडकारण्यामध्ये गोदावरी तीरावर असणाऱ्या एका आश्रमाभोंवतालचें वर्णन करतां करतां बाणभट्ट खरोखरीच कमाल करतो :

“ तेथें पंचवटीमध्ये लक्ष्मणानें उभारलेल्या पर्णशालेंत पूर्वी राम सीतेसह कांहीं काळ सुखानें राहिला होता. त्या आश्रमांत अलीकडे कितीतरी वर्षे कोणीहि राहत नव्हतें; तरी देखील वृक्षांच्या शाखांवर बसलेले पारव्यांचे समुदाय म्हणजे तपस्व्यांच्या होमकुंडांतील धुरांचीं वलयेंच अजून तेथें आहेत असें वाटत होतें. देवतांना वाहण्यासाठीं सीता वेलींवरलीं फुलें खुडीत असे, त्या वेळीं तिच्या करतलाचा आरवतपणा तेथील पल्लवांत उतरून तो अद्यापीहि पुनः पुनः प्रकट होत आहे, असा भास होत होता. आपण प्राशन केलेलें समुद्राचें पाणी पुनः वाहेर काढून अगस्त्यऋषींनीं तें तेथील मोठमोठ्या डोहांमध्ये विभागल्यासारखें दिसत होतें. अजूनसुद्धां त्या अरण्यांत पावसाळ्याचे वेळीं मेघांचा गंभीर घोष ऐकल्यावर जानकीनें वाढवलेल्या पण आतां वृद्ध झालेल्या हरिणांना रामाच्या धनुष्याच्या त्रैलोक्यव्यापी नादाची आठवण होऊन ते इकडे तिकडे पाहूं लागतात, व त्या वेळीं त्यांना दाही दिशा शून्यच दिसल्यावर त्यांचे डोळे सारखे अश्रूंनीं भरून घेऊन ते दमचि घांस उचलून घेत नाहीत. वियोगाच्या काळामध्ये मनाला रमविण्यासाठीं पर्णशालेंत रामानें चित्ररूपानें काढलेली सीता वनचरांना तेथें अद्यापीहि दिसते, व त्यामुळें ती जणूं रामाच्या दर्शनासाठीं उत्सुक होऊन पुनः जमिनीच्या पोटांतून वर येते आहेसे वाटतें. ”

‘श्लेष’ अलंकाराचा नमुना

एका शब्दाचा अनेक अर्थानीं उपयोग करणें म्हणजे त्याला ‘श्लेष’ अलंकार उपयोजिणें म्हणतात. शूद्रक राजाच्या राज्यांतील परिस्थितीचें बाण पुढीलप्रमाणें वर्णन करतो : ‘त्याच्या राज्यांत चिंता (१. चिंतन; २. काळजी) फक्त शास्त्राभ्यासाचे बाबतींतच होती. वियोग फक्त स्वप्नांतच होते; कनकदण्ड (१. सोन्याचे दांडे; २. सुवर्णरूपानें घ्यावयाचे दंड) फक्त छत्रांमध्येच होते; कम्प (१. फडफडणें; २. थरथरकांपणें) फक्त ध्वजांत होते; रागांचे (क्रोध; २. रागरागिण्या) विलास फक्त संगीतांतच होते; मदविकार

फक्त हत्तींतच होते; जालमार्ग (१. जाळ्या; २. कुटिल मार्ग) फक्त खिडक्यांतच असत; गुणच्छेद (१. दोरी तुटणे; २. सद्गुणांत खंड पडणे) फक्त धनुष्यांतच असत; कलंक फक्त चंद्र, खड्ग आणि चिलखते यांवरच सांपडत; रिकामी घरे फक्त सारीपाटांतच आढळत. वरील गोष्टी त्याच्या प्रजाजनांमध्ये कधीच नव्हत्या. राजा फक्त परलोकालाच भीत होता; त्याच्या राज्यांत मुखरता (१. नाद करणे; २. बडबडणे) फक्त नूपुरांतच, करग्रहण (१. हात धरणे; २. कर घेणे) फक्त विवाहांतच, अश्रुपात फक्त यज्ञाच्या धुरामुळेंच, आणि चावकांचे प्रहार फक्त घोड्यांचे बावतींतच संभवत असत.

सुभाषितें

कादंबरी हा ग्रंथ गद्यांतच असला, तरी त्याच्या प्रारंभीं वाणानें वीस श्लोक प्रस्तावनेदाखल लिहिले आहेत. त्यांत त्यानें स्वतःच्या वंशाची वगैरे अल्पशी माहिती दिलेली आहे; पण मधून मधून कांहीं सुभाषितरत्नेंहि डोकावतात :

(कैद्यांच्या पायांतल्या) ' साखळदंडाप्रमाणें दुर्जनहि कटु शब्द * करून आणि कलंक ✱ लावून अतिशय दुःख देतात. पण सज्जन रत्नखचित पंजणाप्रमाणें पावलोपावलीं मधुर बोलांनीं मन हरितात.

राहूच्या कंठाखालीं ✨ ज्याप्रमाणें अमृत, त्याप्रमाणें सुंदर सुभाषितहि दुर्जनाच्या कंठाखालीं उतरत नाहीं. पण विष्णु ज्याप्रमाणें तेजस्वी कौत्सुभ हृदयावर धारण करतो, त्याप्रमाणें सज्जन तेंच (सुभाषित) आपल्या हृदयांत जतन करतो. '

रानटी भिल्लांचें जीवन

रानटी भिल्लांच्या जीवनावद्दल बाण पोपटाच्या मुखानें पुढील विचार प्रकट करतो :

“ किती अज्ञानानें भरलेलें यांचें जीवन आणि सज्जनाना निंद्य वाटणारें

* साखळदंडाचा आवाज कर्णकटु, तर दुर्जनांचें भाषण अप्रिय.

✱ साखळदंडांमुळें वण उठतात आणि अब्रूहि मलिन होते. दुर्जन आपल्या सहवासानें दुसऱ्यास काळिमा फांसतात.

✨ कारण राहूला कंठाखालीं शरीरच नाहीं !

यांचें वर्तन ! धर्म कशांत आहे असें यांना वाटतें ? तर देवतांना नरमांस अर्पण करण्यांत. यांचा आहार कोणता ? तर सज्जनांना निषिद्ध असें मद्य, मांस, वगैरे. व्यायाम म्हणजे शिकार; शास्त्रश्रवण म्हणजे कोल्हेकुई ऐकणें; यांना चांगल्या-वाईटाचा उपदेश करणारे कोण, तर घुवडें; यांचें पांडित्य कशांत, तर पक्ष्यांची माहिती असण्यांत; यांचे परिचित म्हणजे कुत्रें; यांचें राज्य कोठें, तर निर्जन अरण्यांत; यांचे उत्सव म्हणजे दारू पिणें; मित्र म्हणजे क्रूर कर्माचीं साधनें असलेलीं धनुष्यें; सोवती म्हणजे सापांप्रमाणें विषारी तोंडें असलेले बाण; यांचें गाणें केवळ भोळ्या हरिणांना आकृष्ट करण्या-पुरतेंच; यांच्या वायका म्हणजे यांनीं कंद करून आणलेल्या दुसऱ्यांच्या स्त्रिया; यांचें राहणें क्रूर हृदयाच्या व्याघ्रांबरोबर; यांचें देवतार्चन कशांत ? तर पशूंच्या रक्तानें; उदरनिर्वाह चोऱ्यांवर; यांचीं भूषणें म्हणजे सापांच्या डोक्यांवरील मणि आणि यांचें उटणें कशाचें ? तर रानटी हत्तींच्या मदाचें ! ज्या काननांत हे राहतात, तेंच सगळेंच्या सगळें हे समूळ उद्ध्वस्त करतात ! ”

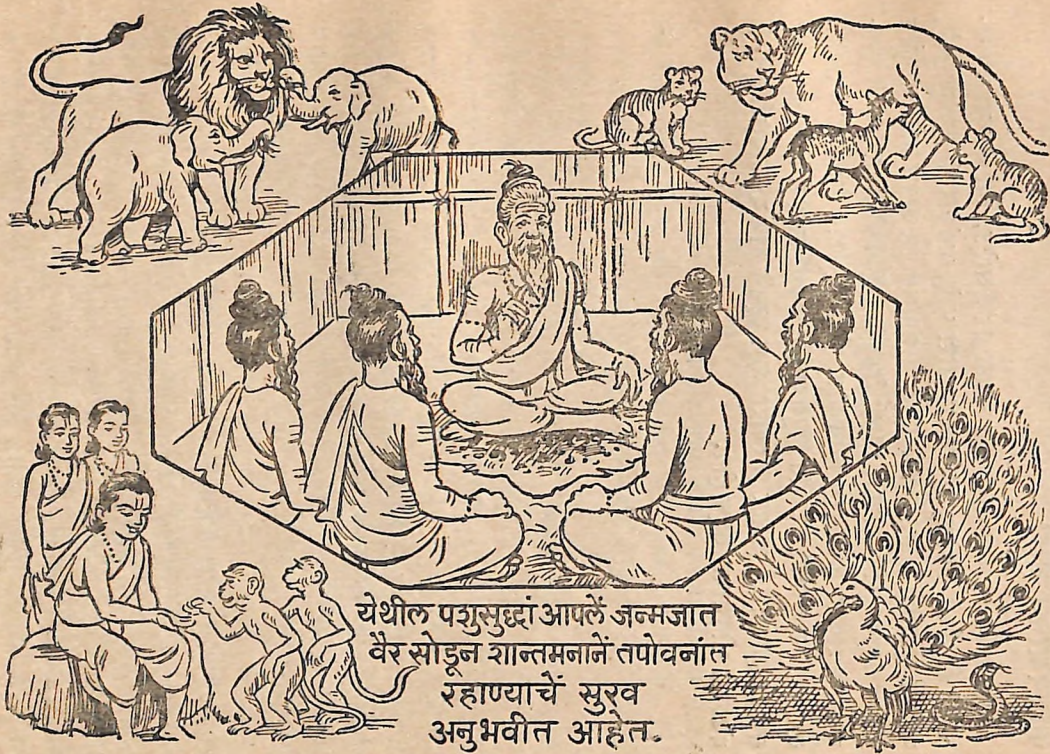
‘ जाबालि ’ ऋषींचा प्रभाव

जाबालि ऋषींच्या तपश्चर्येचा प्रभाव खरोखरच विस्मयकारक आहे :

ही याची मूर्ति शांत असूनहि तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणें तेजस्वी असल्यामुळ चकाकणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणें डोळे दिपवते. सदैव निर्विकार असूनहि आपल्या महान् प्रभावामुळें नवागताच्या मनांत जणूं भयच निर्माण करते. ज्यांची तपश्चर्या अल्पच आहे, त्यांचें तेज देखील वाळलेल्या फुलावर पडलेल्या अग्नी-प्रमाणें लौकर प्रज्वलित होणारें व म्हणून दुःसह असतें. तर मग सर्व जगच ज्यांच्या चरणांस वंदन करतें, अखंड तप केल्यामुळें ज्यांचें पाप झडून गेलें आहे, जे दुसऱ्यांच्या पापांचाहि नाश करतात, आणि दिव्य दृष्टीमुळें ज्यांना सर्व जग तळहातावरील आंवाळ्याप्रमाणें लहानसें दिसतें, अशा महात्म्यांवद्दल काय बोलावें ? थोर ऋषींचीं नुसतीं नावें उच्चारणेंहि पुण्यकारक; मग त्यांचीं दर्शनें किती पुण्यप्रद असतील ?

धन्य हें आश्रमस्थान, कीं ज्याचा हा अधिराज आहे. नव्हे, पृथ्वींतला-वरील ब्रह्मदेवच असा हा ज्यावर वास्तव्य करीत आहे, तें सर्व भुवनतलच धन्य होय. हे सर्व ऋषि खरोखर पुण्यवान् होत, कीं जे रात्रंदिवस दुसरे सर्व

व्यवहार वाजूस ठेवून त्याच्या मुखाकडे निश्चल दृष्टीने पाहात, आणि याच्या तोंडून पवित्र कथा ऐकत याची सेवा करतात ! सरस्वती देखील धन्य, की जी याच्या सदैव निर्मळ असणाऱ्या सदय अंतःकरणांत, याच्या मुखकमलाचा संपर्क अनुभवीत वास करते ! ब्रह्मदेवाच्या चार मुखकमलांत वसति करणाऱ्या चारी वेदांना फार दिवसांनीं हें दुसरें योग्य असें स्थान मिळालें. हा प्राप्त झाल्या-मुळें कलियुगांत मलिन झालेल्या सर्व विद्या पुनः निर्मळ झाल्या आहेत. शरदृष्टु प्राप्त झाल्यावर वर्षां ऋतूंतून गढूळ झालेल्या नद्या पुनः स्वच्छ होतात ना, तशाच. खरोखर, येथें राहिल्यामुळें धर्माला कृतयुगाची आठवणहि काढावी लागत नाहीं. यज्ञाच्या धुराचे लोट येथें सर्वत्र पसरले असल्यामुळें सूर्याचे किरण देखील याच्या प्रभावाला भिऊन तपोवनापासून दूरच राहतात. सर्व तेजस्वी लोकांचा हा अग्रणीच भासतो. याच्या वास्तव्यामुळें जगांत जणूं दोन सूर्य असल्याप्रमाणें वाटतें. हा ऋषि म्हणजे करुणाजलाचा प्रवाह; संसारसागर तरून जाण्याचा सेतु; तृष्णारूपी वेलींच्या जाळीचा परशु; संतोषामृताचा सागर; लोभरूपी समुद्राचा वडवानल; क्रोधरूपी सर्पाचा मंत्र; अज्ञानरूपी अंधकाराचा सूर्य, नरकद्वाराचा अडसर, मंगलाचें माहेरघर; तपाचें भांडार; कलियुगाचा शत्रु आणि सत्याचा मित्र आहे. मत्सराला हा थारा देत नाहीं; अभिमानाला हा अनुकूल नाहीं, रोषाच्या हा आहारीं जात नाहीं, आणि संकटांचा हा शत्रु आहे. या महात्म्याच्या कृपेमुळेंच या तपोवनांतील मत्सर निघून गेला असून, त्यांतलें वैर पार शमलें आहे. काय हा महात्म्यांचा प्रभाव ! कारण येथील पशूसुद्धां आपलें पिढींजाद वैर झुगारून देऊन प्रशान्त मनानें 'तपोवनां'त राहिल्याचें सुख अनुभवितात ! उदाहरणार्थ उन्हाची झळ लागलेला हा सर्प उमललेल्या कमलवनाप्रमाणें खुलणाऱ्या मोराच्या पिसाऱ्याखालीं, हिरव्या कुरणांत शिरावें इतक्या निर्भयपणें शिरत आहे; हें हरिणाचें पाडस सिंहाच्या छाव्यांशीं परिचय झाल्यामुळें आपल्या आईला सोडून दुधाची धार ज्यांतून स्रवते आहे अशा सिंहिणीच्या स्तनाचें पान करतो आहे; आपली पांढरी शुभ्र आयाळ म्हणजे कमळाचे तंतु समजून हत्तीचीं पिलें तीं ओढताहेत हें पाहून या सिंहाला फार बरें वाटतें आहे; हीं माकडे आपला खोडकरपणा टाकून स्नान केलेल्या ऋषिकुमारांना फळें नेऊन देत आहेत. ....

येथील पशुसुद्धां आपलें जन्मजात
 वैर सोडून शान्तमनानें तपोवनांत
 रहाण्याचें सुरव
 अनुभवीत आहेत.

कविपंचानन बाण

याप्रमाणें बाणाच्या वाङ्मयांत रसाळ प्रसंग आहेत, त्या वेळच्या समाज-स्थितीचीं चित्रें आहेत, कल्पनेची भरारी आहे, अलंकारांची लयलूट आहे, अर्थपूर्ण सुभाषितें आहेत, आणि समृद्ध भाषावैभव तर आहेच आहे. त्यामुळेंच चंद्रदेव नामक कवि म्हणतो : ' कोणी कवि श्लेष योजण्यांत, कोणी शब्द-रचना करण्यांत, कोणी रस निर्मिण्यांत, कोणी अलंकार समाविष्ट करण्यांत, तर कोणी कथावर्णन करण्यांत निपुण आहेत. पण कवितारूपी विन्ध्याटवीमध्ये सर्वत्र सहज लीलेनें संचार करणारा बाण म्हणजे मात्र या कविरूपी हत्तींचीं गंडस्थळें फोडणारा सिंहच होय. '

त्याला लगेच कमीपणाच आणील असें नाहीं. त्यांतहि पुनः आणखी एक अतिशय महत्त्वाचा मुद्दा लक्षांत घेतला पाहिजे तो हा, कीं त्या गुणवंतानें केलेली स्वस्तुति ही निरुपद्रवी स्वरूपाची केवळ स्वस्तुतीच आहे, कीं तींतून त्यानें इतरांबद्दल - थोरांबद्दलहि - तुच्छतेचीच भावना व्यक्त केली आहे ?

प्रारंभीं जगन्नाथपंडिताच्या मधुर वाणीसंबंधींचे जे उद्गार दिले आहेत, ते त्यानें स्वतःच काढलेले आहेत. पण त्यानें ते केवळ सौंदर्यनिर्मितीच्या भरांतच काढलेले आहेत. दुसऱ्या कोणा कलावंताची अन्याय्य बदनामी करावी असा त्याचा हेतु कुठेंच दिसून येत नाहीं. त्याच्या स्वस्तुतीमध्येहि दुसऱ्याला सुखवील असें सौंदर्य आहे. आपल्या दिवंगत प्रियेबद्दल विलाप करतां करतां तो एके ठिकाणीं म्हणतो :

‘ माझ्या कवितेप्रमाणेंच निर्दोष, गुणवती, रसपूर्ण, अलंकारयुक्त आणि कानाला मृदु लागणारे वर्ण असलेली ती रमणी माझ्या हृदयांतून क्षणभरहि दूर जात नाहीं. ’

विद्वान् साहित्यशास्त्रकार

साहित्यशास्त्रावर ‘ रसगंगाधर ’ नांवाचा एक फार थोर ग्रंथ जगन्नाथ-पंडितानें लिहिला. जगन्नाथ एक उत्तम कवि तर आहेच, पण त्याच्या ‘ रसगंगाधर ’ या मोठ्या व उत्कृष्ट ग्रंथामुळें विद्वान् लोक साहित्यशास्त्रकार म्हणूनच त्याचा अधिक गौरव करतात, इतर कित्येक साहित्यशास्त्रकारांनीं आपल्या ग्रंथांतून अलंकार वर्गरेचें विवेचन करतांना - ते स्वतः कवि नसून मुख्यतः विद्वान् शास्त्रकारच असल्यामुळें - इतर कवींचे श्लोक वा उतारे उदाहरणें म्हणून वापरलीं. पण रसगंगाधरांत जगन्नाथानें त्याचा मूळचा पिंड कवीचाच असल्यामुळें एकूण एक उदाहरणें स्वतः रचून घातलीं. आणि हीच गोष्ट त्यानें स्वतःचें वैशिष्ट्य दर्शविण्याच्या हेतूनेंच सांगितली असली, तरी ती एक अतिशय सुंदर दृष्टान्त देऊन सांगितली आहे :

‘ या ग्रंथांत उदाहरणें म्हणून साजतील अशा कविता मीं स्वतः नवीन रचून घातल्या आहेत. त्यांत दुसऱ्याचें एकहि कवन नाहीं. ज्याच्या स्वतःच्या अंगीं कस्तुरी निर्माण करण्याचें सामर्थ्य आहे, तो कस्तुरीमृग फुलांचा सुगंध सेवावा असें कधीं मनांत तरी आणतो का ? ’

थोर परंपरेंतील शेवटचा

जगन्नाथ हा संस्कृत कवींच्या आणि संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांच्या उज्ज्वल परंपरेंतील शेवटचा थोर कवि आणि पंडित होय. इतर संस्कृत कविक्षेष्टांच्या मानानें जगन्नाथ हा अगदीं अलीकडे, म्हणजे सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला. सुप्रसिद्ध शहाजहान बादशहाच्या दरबारांत त्याला आश्रय होता. शहाजहानानें त्याला 'कविराज' आणि 'पण्डितराज' ह्या पदव्या बहाल केल्या, आणि त्याची चांदीनें तुला केली. जगन्नाथाबद्दल कित्येक दंतकथा प्रसृत आहेत. कांहीं दंतकथांतील श्लोक त्याच्या नांवावर लादलेहि गेले आहेत, पण त्यांना ऐतिहासिक दृष्ट्या आधार नाही. आबालवृद्धांना निदान ऐकून तरी माहीत असलेल्या त्याच्या 'गंगालहरी' या काव्याबद्दलचा पुढील चमत्कारहि असाच सुप्रसिद्ध आहे. त्याचें सर्व आयुष्य राजदरबारीं आणि भोगविलासांत गेल्यामुळें शेवटीं शेवटीं त्याला उपरति झाली. गंगेच्या घाटावर बसूनच म्हणे त्यानें 'गंगालहरीचे' वावन्न श्लोक लिहिले. त्या घाटालाहि म्हणे कर्मधर्म-संयोगानें अगदीं वावन्नच पायऱ्या होत्या, आणि एकेक श्लोक रचून झाला, की गंगामाई एकेक पायरी वर यावयाची. शेवटीं त्यानें वावन्नावा श्लोक रचला, तेव्हां गंगामाता सर्वांत वरच्या, म्हणजे तो बसला होता त्या पायरीपर्यंत आली आणि तिनें त्याला पावन केलें.

गंगालहरी

या चमत्काराला महत्त्व अर्थात् इतर दंतकथांइतकेंच आहे. त्यांतलें तथ्य इतकेंच ध्यावयाचें, कीं 'गंगालहरी' खरोखरीच आंतरिक तळमळीनें लिहिलेली आहे. हें काव्य छोटेंसेंच असलें, तरी भक्तिरसानें ओथंबलेलें, अलंकारांनीं सजलेलें आणि श्रवणमधुर शब्दांनीं जागोजाग नटलेलें आहे. गंगालहरी सगळीच अतिशय रमणीय आहे; पण येथें त्यांतले कांहीं तुषारच आपण सेवन करूं :

“हे आई ! तुझ्या आधारामुळें मला केवढा तरी गर्व वाटला, आणि त्याच्या जोरावर मीं अविचारानें सर्व देवांकडे दुर्लक्ष केलें. पण हे भागीरथि, आतां तूंच जर मजबद्दल बेफिकीर राहिलीस, तर निराधार असा मी रडूं तरी कोणाजवळ ?

जे लोक खूप मोठ्या राज्याचाहि एकदम तूणाप्रमाणें त्याग करतात,

आणि तुझ्या तीराचा आश्रय करून अमृताहून मधुर अशा तुझ्या जलाचें आकंठ पान करतात, त्या लोकांचा आनंद मोक्षमार्गाचा उपहासच करील.

तुझ्या तीरावर खेळणाऱ्या कावळ्यांचींहि अंतःकरणें अत्यानंदानें भरून जातात आणि त्यामुळें त्यांना इंद्राच्या नगरीचाहि अभिलाष उरत नाहीं. तुझ्या तीरावरील वास्तव्य, जन्ममरणाचा शोक हरण करतें. असें हें तुज्जें तीर आमच्या श्रमांचा परिहार करो.

मोठमोठीं दानें किंवा निरनिराळे यज्ञ करून किंवा पापहारी उग्र तपांच्या राशींनींहि विष्णूचें पद मिळविणें अशक्य. तें पद सर्वांना सारख्याच सहजपणें तूं प्राप्त करून देतेस. तेव्हां तुझी तुलना तरी कोणाशीं करावी बरं ?

हे आई, सर्वं मनोरथ पुरविणारी तूं जर जगांत असशील, तर ब्रह्मदेवाला अनंतकाळपर्यंत निःसंकोचपणें समाधि लावून बसूं दे; विष्णूला शेपावर सुखानें शयन करूं दे; आणि शंकराला अखंड नृत्य करीत राहूं दे. प्रायश्चित्तांची जरूर नाही, किंवा तप, दान, यज्ञ यांचीहि आवश्यकता नाही.

मी अनाथ, तर तूं प्रेमानें ओथंबलेली; पापामुळें मला गतीच उरली नाही, तर तूं पुण्यगति प्राप्त करून देणारी आहेस ! मी पडणारा, तर तूं विश्वाचा उद्धार करणारी; मी रोगांनीं जर्जर, तर तूं धन्वंतरी, मी तान्हेला, तर तूं सुधचा सागर; मी बाळ, तर तूं आई—अशा स्थितींत मी तुझ्याकडे आलों आहे. आतां तूं योग्य असेल तें कर ! *

तुझी परमरमणीय अशी मूर्ति ज्यांनीं कधीं पाहिली नाही, अशा या विशाल नयनांचा उपयोग तरी काय ? तसेंच, तुझ्या लहरींच्या लीलांचा कलकल ज्याच्या कर्णरंध्रांत कधीं शिरला नाही, त्या मनुष्याला खरोखर धिक्कार असो.

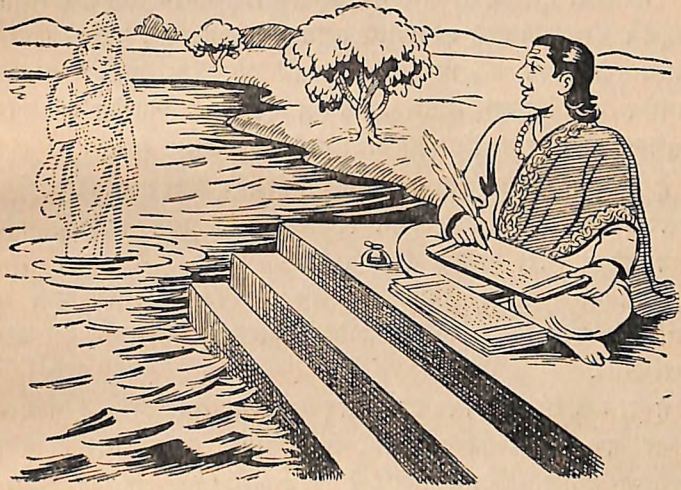
आई, तुज्जें पय[☆] पिऊन मी झटकन् माझ्या अजाण सोबत्यांबरोबर विहार करावयास म्हणून गेलों, पण मला कुठेंहि विश्रांति लाभली नाही. खूप वेळ

* या श्लोकांतील विशेषणें किती समर्पक आहेत ! मला जें पाहिजे त्याहून कितीतरी जास्त तुझ्याजवळ आहे; तेव्हां योग्य तें कर म्हणजे मला पाहिजे तें दे !

☆ पय = १. पाणी. २. दूध.

माझ्या डोळ्याला डोळा नाही; म्हणून तू झुळझुळत्या वाऱ्यामुळे थंड असलेल्या तुझ्या उत्संगावर ☆ मला दयाळूपणे कायमचें झोंपव.

तुझी अतिशय बळकट आणि सुंदर अशी कंबर तू लौकर कस, आणि

‘ हा जगन्नाथाच्या उद्धाराचा समय आहे ! ’

तुझ्या मुकुटावरील चंद्रकोर तू सर्पांनीं पुनः पक्की बांध. इतर सामान्य लोकांचा उद्धार करतांना तू जितकी निश्चित असतेस, तितकी आतां राहूं नकोस. हे सुरनदि ! हा जगन्नाथाच्या उद्धाराचा समय आहे. *

भामिनीविलास

जगन्नाथानें गंगालहरीखेरीज आणखी जीं कित्येक काव्यें लिहिलीं, त्यांत ‘ भामिनीविलास ’ हें पुष्कळच लोकप्रिय आहे. हें एकंदर चार ‘ विलासां ’त

☆ उत्संग = १. वाळवंट. २. मांडी. द्वयर्थी शब्द वापरून जगन्नाथ नदी आणि आई दोघांनाहि लागू पडेलसें कसें बोलतो, पाहा.

* मी पातक्यांहून पातकी आहे, तेव्हां माझा उद्धार करणें तुला फार जड जाईल, हा भावार्थ.

विभागलें असून त्यांत सुमारे तीनशें श्लोक आहेत. पहिला प्रास्ताविक विलास म्हणजे सुंदर सुभाषितांचा एक संग्रह असून, त्यांतलीं कित्येक सुभाषितें अन्योक्तिवजा आहेत :

‘ मदनमत्त हत्ती आतां फक्त दूर, दिशांच्या टोकांनाच असल्याचें ऐकूं येतें (म्हणजे कोणताहि हत्ती आतां दृष्टिपथांत राहिला नाही); हत्तिणी (स्त्रिया असल्यामुळें) दयेसच पात्र आहेत; आणि हरिणांचा दर्जा तर अगदींच सामान्य आहे ! तेव्हां आतां जगांत या वनराजांनं अद्वितीय तीक्ष्णपणा असलेल्या आपल्या नखांचें कौशल्य दाखवावें तरी कोठें ? *’

हे उमलत्या कमळा, तुझा मकरंद ज्यांना मिळतो, अशा या भृंगांना यथेच्छ गुंजारव करूं दे. पण तुझा सुगंध दिशादिशांमधून प्रसृत करण्याचे कामीं वाऱ्याशिवाय दुसरा कोणीहि कुशल नाही. †

हे चंदना ! तुझ्या मोठेपणाचें वर्णन करावयास कोणाचे शब्द पुरे पडतील ? कारण विष ओकणाऱ्या सर्पांस तूं आपल्या परिमलाच्या फवाऱ्यांनीं सुखवितोस.

हे मालाकारा ! सूर्याचा ताप प्रखर असलेल्या उन्हाळ्यांत तूं थोड्याच पाण्यानें पण दयाळूपणानें या वृक्षाचें पोषण केलेंस. चहूंकडे धारांचा वर्षाव करणाऱ्या वर्षाकालाच्या मेघालाहि तें पोषण करणें शक्य आहे का ? †

ज्यांच्या गंडस्थळांतून मद वाहात आहे असे हत्ती भयभीत होऊन पूर्वीं येथें क्षणभरसुद्धां उभे राहत नसत. पण हाय ! तो वनराज दिवंगत झाल्यावर मोठ्यें इतस्ततः पडलेल्या † त्याच्या दारांत आज खुशाल कोल्हेकुई चालू आहे ! *

हे कमळा ! तुझी उत्पत्ति स्वच्छ सरोवरांत; तुजें वास्तव्य विष्णूच्या हातांत; तुझ्यांत वास करते लक्ष्मी; आणि तुझा सुवास देवांचेहि अंतःकरण

* योग्य प्रतिस्पर्धी नसल्यावर खऱ्या झुंजाराला राम कशांत वाटावा ?

† मद्य मिळतो म्हणून भुंगे तुझी स्तुति करतात. वारा मात्र निरपेक्ष आहे.

‡ वेळेवर काळजीनें केलेल्या जोपासनेची सर दुसऱ्या कशास येणार ?

§ हत्तींच्या गंडस्थळांत मोठ्यें असतात, अशी कविकल्पना आहे.

* थोर पुढाऱ्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे क्षुद्र शत्रु कोल्हेकुई चालवतातच !

ओढून घेतो. पण इतक्या गुणांनीं मंडित असलेल्या तुझे जर पक्षिध्रेष्ठ हंसावर प्रेम असेल, तर ती तुझी फारच मोठी उन्नति म्हणावयाची.०

बा राजहंसा ! जेथें तूं कमळांचे असंख्य देंठ खाल्लेस, जेथें पाणी प्यालास आणि कमळेंहि भक्षण केलींस, त्या सरोवराच्या उपकाराची परतफेड तूं कोणतें कृत्य करून करणार आहेस वरं ?

मदानें दृष्टि अंध झालेल्या मित्रा गजेंद्रा ! तूं या माजलेल्या अरण्यांत क्षणभरहि थांबूं नकोस. हत्ती समजून मोठमोठे खडकच आपल्या तीक्ष्ण नखांनीं फोडणारा तो सिंह इथें पर्वताच्या गुहेंत झोंपला आहे. ↑

उदारहृदयी लोकांचा अध्वर्यु असलेला मनुष्य संकटांत सांपडला म्हणजेच अपूर्व औदार्य व्यक्त करतो. काळा अगुह अग्नींत टाकला म्हणजेच सभोंवार असामान्य परिमळ पसरवितो.

विश्वाला मोहविणारे गुण ज्यांच्या स्वभावांत आहेत अशा निर्मळ मनाच्या महात्म्यांचा रागसुद्धां रम्यच वाटतो. लोकांस सुखवणाऱ्या सुगंधानें परिपूर्ण असलेल्या केशराचा कडूपणा देखील अतिशय मनोहर होय.

जो फुलें, पानें आणि फळांचे घोंस यांचा भार अंगावर धारण करतो, जो उन्हाची झळ आणि त्याप्रमाणें थंडीची बाधाहि सहन करतो; आणि अशा रीतीनें केवळ दुसऱ्यांच्या सुखासाठीं जो आपला देह कारणीं लावतो, त्या - उदारांचा राजा असणाऱ्या - वृक्षाला नमस्कार असो.

हे क्षीरसमुद्रा, तुझ्या किनाऱ्यावर सूर्यबिंबाप्रमाणें तेजस्वी असलेलीं रत्नें दगडांच्या राशीबरोबरच लोळत पडलीं आहेत; तुझ्या पाण्यामध्ये तो भगवान् नारायण इतर जलचरांसमवेतच निद्रा घेत आहे. याप्रमाणें तुझा अविवेक आणि त्याबरोबरच तुझ्या उत्कर्षाची परमावधि पाहून मी तुझी निंदा करूं कीं स्तुति तें सांग.

वडील माणसांच्या कठोर शब्दांचे आघात सोसूनच मनुष्यांना मोठेपण प्राप्त होतें. पैलू न पाडलेलीं रत्नें राजांच्या मुकुटांत राहावयास कधीहि पात्र नसतात.

० चांगले गुण थोरांच्या उपयोगीं पडले, तरच त्यांचें सार्थक होणार !

↑ हाच (संस्कृत) श्लोक लो. टिळकांनीं आपल्या ' केसरी ' वर ब्रीदवाक्य म्हणून छापला. मराठींत तो ' केसरी ' च्या अग्रभागीं अद्यापीहि छापला जातो.

मनुष्य थोर वंशांत जन्मलेला आणि गुणवान् असला, तरी तो थोरांच्या संगतीनेच लोकांच्या आदरास पात्र होतो. भोपळचाशिवायच असलेला वीणेचा दांडा * कधीहि गौरवास चढत नाहीं.

हे कस्तुरि ! तुजजवळ सर्व सुगंधांचा राजा होण्यासारखा उत्कृष्ट सुगंध असला, तरी त्यामुळे तूं फार गर्व करूं नकोस. कारण याच सुगंधापार्यीं तूं पर्वतांवरील जाळ्यांमध्ये दडलेल्या तुझ्या अत्यंत गरीब स्वभावाच्या जन्मदात्याच्या (कस्तुरीमृगाच्या) मरणास कारण होतेस !

करुण-विलास

‘ करुण-विलासां ’त कवि आपल्या मृत पत्नीबद्दल विलाप करतो. त्यांतील काव्यसौन्दर्याचे दोन-तीन नमुने पाहा :

‘ हाय ! दैवानें पाठ फिरविल्यामुळे माझी सर्वांत जवळची मैत्रीण स्वर्गास गेली असतांना, वा हृदया ! आपली अवस्था तरी तूं आतां कोणाजवळ सांगशील, आणि शीतल भाषणांनीं तुझे दुःख तरी कोण शमवील ? ’

‘ हे सुन्दरि ! विवाहाच्या वेळीं पाय निसटेल या भीतीनें तूं माझा हात धरून बोहल्यावर चढलीस. पण आतां मला सोडून देऊन तूं एकदम स्वर्गपर्यंत कशी चढतेस या कल्पनेनें माझे हृदय शतधा विदीर्ण होतें !

‘ हे प्रियसखि ! तूं या जगांतून जाण्याचाच अवकाश, कीं कमळांची सारी काळजी दूर झाली, चन्द्राच्या विवाला एकदम असाधारण तेज चढलें, आणि कोकिलांचा कलकलाट सुरू झाला. ✽

‘ तूं पृथ्वीवर होतीस, त्या वेळीं ‘ रमणा ! ’, ‘ नाथा ! ’ अशीं संबोधनें वापरून तूं मला स्वर्गांत चढविलेंस. पण आतां तूं स्वतः स्वर्गास जाऊन मला मात्र रस्त्यावरील धुळींत कां बरं फेंकतेस ? ’

‘ शांताविलासां ’त कवि ‘ जीवा ’ ला सांगतो :

‘ पाताळांत जा, देवांच्या नगरीला जा, मेरूच्या शिखरावर चढ, किंवा सातहि समुद्र तरून जा. मनस्ताप, रोग, म्हातारपण इत्यादींनीं जर्जर

* वीणेचा दांडाहि ‘ वंश ’ म्हणजे ‘ बांबू ’ पासून झालेला व ‘ गुण ’ वान् म्हणजे ‘ तारां ’नीं युक्त असतो.

✽ या सर्वांना जिकणारी तूं निघून गेल्यामुळे आतां त्यांना उत्साह चढला आहे !

झालेल्या जीवा ! तुला जर आपलं कल्याण व्हावं असं वाटत असेल, तर 'श्रीकृष्ण' या रसायनाचा आस्वाद घे. इतर निष्फळ परिश्रमांचें काय प्रयोजन ?'

'करुणालहरी' नांवाच्या काव्यांत परमेश्वराला आळवितांना जगन्नाथ म्हणतो :

'एखादें लहान मूल जर एखाद्या खड्ड्याच्या तोंडाशीं वांकलें, तर कोणी जाणारा येणारासुद्धां त्याला जोरानें मार्गें ओढतो. मग तूं तर माझा प्रत्यक्ष पिता; आणि मी भवसागरांत पडलों आहे ! तेव्हां माझं निवारण न करणं तुला कसं शोभेल वरं ?'

प्रत्यनीक अलंकार

जगन्नाथाच्या 'रसगंगाधर' या विद्वन्मान्य ग्रंथांत काव्याच्या रस, अलंकार इत्यादि घटकांबद्दल बरीचशी माहिती उदाहरणांसह सांगितली आहे. हा विषय तुम्हांस इतक्यांत समजणार नाहीं, पण मौजेखातर येथें तुम्हांस एका सुंदर अलंकाराची कल्पना देतो :

आपला शत्रु फार प्रबळ असला, आणि त्याच्याशीं सामना देण्याची शक्यताच नसली, तर दुर्बळ मनुष्य केव्हां केव्हां त्या शत्रूशीं संबंध असलेल्या दुसऱ्या कोणावर तरी सूड उगवून त्यांत धणभर समाधान मानतो. अशा प्रकारचें सुंदर वर्णन जेथें आढळतें, तेथें 'प्रत्यनीक' नांवाचा अलंकार असतो. या अलंकाराचें पुढील उदाहरण पाहा :

'हे सुंदरि ! तुझ्या मोहक दंतपंक्तीनें तुझ्या नथींतल्या मोत्यांस आपल्या सौंदर्यानें जिंकलें. सदैव जवळच राहात असल्यामुळें ती दंतपंक्ति त्या मोत्यांना शत्रूसारखी वाटूं लागली. पण तीं मोत्यें तिला जिंकण्यास समर्थ नाहीत ! म्हणून तिच्याजवळ असलेल्या तुझ्या नासिकेलाच तीं मोत्यें खालीं ओढीत आहेत !'

नादमधुर शब्दरचना

विद्वानांना जगन्नाथ हा शास्त्रकार म्हणूनच अधिक आदरणीय असला आणि कवि म्हणून तो सर्वश्रेष्ठ महाकवींच्या तोडीचा नसला, तरी त्याचें काव्य सामान्य दजचिं मात्र नाहीं. त्याच्या काव्याचा पसारा एकंदरींत लहानच आहे,

आणि त्यांपैकी कांहींमध्ये स्फुट स्वरूपाचेच श्लोक आहेत. त्या श्लोकांतील रसाळपणाची, अर्थपूर्णतेची व अलंकारसौंदर्याची कल्पना तुम्हांस घरील उदाहरणांवरून येईलच. पण त्याच्या काव्याचा आणखी एक फार मोठा असा विशेष आहे. तो समजण्यासाठी तुम्हांला मूळ संस्कृत श्लोकच ऐकले, निदान वाचले पाहिजेत. तो विशेष म्हणजे त्याच्या शब्दांतील कमालीचें नादमाधुर्य. त्याची शब्दरचना कानाला अतिशय मंजुळ वाटते. जणू सतारीचे बोलच ! संस्कृत कवींमध्ये नादमधुर शब्दरचना करण्याच्या गुणाबाबत ' जयदेव ' या कवीस अग्रस्थान दिलें जातें. जगन्नाथ हा या गुणाचे बाबतींत फक्त जयदेवाच्याच खालोखाल येईल. मराठींत बालकवींच्या आणि कांहीं प्रमाणांत तांब्यांच्या कवितांतील नादमाधुर्य तुमच्या बहुधा परिचयाचें असेल. निदान कानांची तृप्ति होण्याकरितां आणि जमल्यास कानाला गोड लागणाऱ्या शब्दांचें भांडार तुमच्या संग्रहीं असण्याकरितां सवडीनें कां होईना, पण जगन्नाथाची गंगालहरी आणि इतर कवनें तुम्ही मुखोद्गत करा. आणि तीं मुखोद्गत करून त्यांचा अर्थहि तुम्ही लावूं शकलांत तर ती अर्थात् दुधांत साखरच होईल !

☆☆☆

REFBK-0015115

मेसर्स जयंत आणि कंपनी, पुणे